

МАТЁҚУБ ҚЎШЖОНОВ

ҚОДИРИЙ — ЭРКСИЗЛИК ҚУРБОНИ

Масъул муҳаррир
Ўзбекистон Республикаси ФА
мухбир аъзоси Б. НАЗАРОВ

ТОШКЕНТ
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
«ФАН» НАШРИЕТИ

Ушбу рисола улур ўзбек адабиянинг адабий танқидчиликдаги қисматига бағишланади. Биринчи ўзбек романнависи 20-йилларнинг охирларидан бошлаб қарийб то шу бугунгача аёвсиз танқид оловида қоврилди. Муаллиф ушбу рисолада бу ҳолнинг шахсга сиғиниш, тургунлик оқибатлари билан боғлиқ асосларни таҳлил қилади. Барча манбалардан кенг фойдаланган ҳолда ўз фикрларини асослайди. Ҳар бир инсонпарвар жамият истеъдодни қадрлаши ва эъзозлаши керак — мана шу гоя рисола марказида туради. Чунки бусиз тараққиётга эришиб бўлмайди.

Рисола кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

К $\frac{4603020100-662}{М 355 (04)-92}$ 244-92 © УЗР ФА «Фан» нашриёти,
1992 й.
ISBN 5-648-01631-X

БИРИНЧИ ЎЗБЕК РОМАНИГА СУБЪЕКТИВ ҚАРАШЛАР

Ўзимизни бир зум XX аср бошларида деб фараз қилайлик: Асримиз бошларидаги маданий ҳаётдаги жонланиш. Рус ва ғарб маданияти намуналарининг ҳаётимизга кириб келабошлаши. Бунинг таъсирида дунёвий адабиётнинг ривожланиши, реалистик қарашларнинг кучайиши. Шаклда ҳам рўй бераётган ўзгаришлар. Кичик ҳажмдаги насрий асарларнинг пайдо бўла бошлаши ва уларнинг «роман» номи билан эълон қилинишлари. Замонавий драманинг туғилиши. Туркий халқлар орасида катта мафкуравий оқим ҳисобланган жадидизмнинг социал ва маданий ҳаётимизга кириб келиши. Ниҳоят, ёруғ кунлар. Халқ, миллат ғамини ейдиганларнинг қувончи. Ҳаётда, илм-фан, маданият соҳасида рўй бераётган ўзгаришлар. Йил сайин эмас, ҳар ойда, ҳар кунда рўй бераётган янгиликлар.

Шундай бир пайтда ўзбек китобхони учун қутилмаган бир аллозда (1922 йил) биринчи ўзбек романи— «Утган кунлар» вақтли матбуот саҳифаларида эълон қилина бошлайди. Биринчи ўзбек романи..

Бой классик адабиёт намуналарига эга бўлган халқнинг маданияти тарихида адабиётнинг бош жанри бўлмиш роман туғилаётир. Ҳа. туғилаётир. Қувончлар устига қувончлар. Роман эълон қилинган газета ва журналлар қўллардан-қўлларга ўтиб ўқилади. Оилада, маъмурий жойларда, гап-гаштакларда, ҳар хил йиғилишларда, чойхоналарда ёшу кексаларнинг ёд олишлари, бир-бирларига роман воқеаларини ёддан айтиб беришлар.

Отабек, Кумуш, Юсуфбек Ҳожи номлари кўнгилларга жо, дилларга ўрнашган. Бир пастда Тоҳир ва Зухра, Лайли ва Мажнун, Фарҳод ва Ширин, Ғариб ва Шоҳсанам, Алпомиш ва Барчинойлар сингари, Отабек ва Кумуш тилларда дoston... Ҳа, роман туғилди.

Адабиётимизда қатор социал масалаларни кўтариб жаҳонни ларзага солган, дунёнинг—ҳаётнинг сир-асрор-

ларини очиб беришга эриша олган монументал жанр пайдо бўлди. Бунга ким қувонмасин, ким бу туғилишни олқишламасин!

Одатда аксарият янгиликлар номукамалликдан мукамаллик сари интилган ҳолда майдонга келади. «Ўтган кунлар»нинг пайдо бўлиши бу қондадан истисно эди. Ўзбек адабиёти тарихида «Ўтган кунлар»нинг пайдо бўлиши кутилмаган ҳодиса бўлди. Улуғ қозоқ ёзувчиси Мухтор Аvezов бу ҳолнинг тўғри ифодасини топди. У Абдулла Қодирий «..романлари гўё текис саҳрода тўсатдан Помир тоғлари вужудга келгандай пайдо бўлди...»¹, — деган эди.

Бир-икки йил давомида «Ўтган кунлар» барча китобхонлар дилини астойдил мафтун қилди. Унинг номи ўлкамизда энг азиз, энг муътабар сиймога айланди. Бугина эмас, «Ўтган кунлар» тезкорлик билан озарбайжон, қозоқ, қирғиз, татар китобхонлари қўлига бориб ётди. Улар китобни ўзбек тилида ўқидилар, таржима ҳам қилдилар. Абдулла Қодирий туркий халқларнинг фахрига айланди. «Ўтган кунлар» катта географик кенгликларга шаҳдам қадам ташлади. Характерлар тасвиридаги психологик тоб, миллий колорит, социал маъно, сюжет ва композиция тузилишидаги мукамаллик шунга асос эди.

Абдулла Қодирий бу романида Шарқ адабиётига хос романтик тафаккур, Европа адабиётига хос реалистик услубни бир нуқтага йиғиб бера олди. Бир томчи сувда олам акс этганидек, романда бутун бир халқ ҳаёти акс ётди. Романдаги фожиа орқали адиб муҳим инқилобий фикрни ўртага ташлади. Асарлар давомида мудраб ётган дилларни уйғотди.

Баъзан ўйлаб кетасан: Туғилиш осон. Бироқ ўсиш, улғайиш, вояга етиш, ҳаётда ўзига муносиб ўрин эгаллаб олиш қийин. Осон эмасгина эмас, балки — машаққатнинг ўзи. Абдулла Қодирий «Ўтган кунлар» романида дилидагиларни айтиб ўз халқига билдирганидан хурсанд, халқ—миллат эса улар дилидагини топиб айта олган адибидан хурсанд эди.

«Ўтган кунлар»ни китобхон жон-дили билан қабул қилди. Адабий танқидчиликдан ҳам худди шу хилдаги муносабатни кутиш табиий эди. Аммо амалда бошқача бўлди. Асар парчалари эълон қилинаётган пайтларда ҳам, асар тўла нашр қилингандан кийин ҳам у ҳақда

¹ Аvezов М. «Совет Ўзбекистони» газетаси, 1966 йил 12 январь.

матбуот саҳифаларида бирор илиқ фикр айтилмади. Матбуот сукут сақлади, расмий доиралар нима дейишини билмади. Бор маълумотларга қараганда маорифга тегишли журналда кичик бир тақриз эълон қилинган, холос. Бу тақриз ҳам сезиларли воқеа бўлмади. Бу сукут ва бепарволикнинг сабабини аниқлаш анча мушкул иш эди. Бундай қараганда, у пайтларда адабий жараёнда анчагина жонланиш бор эди. Ҳамза Ҳакимзода Ниязий, Абдулла Авлоний, Отажон Хошим, Фитрат, Чўлпон ва Садриддин Айнийлар адабий жараённинг бошида турсалар ҳам адабиётимизнинг бош романи ҳақида бирор жиддий фикр билдирганлари маълум эмас.

Миллий адабий жамоатчилик «Ўтган кунлар» хусусида сукут сақлаб турган бир пайтда, 1928 йилга келиб рус адабиёти вакилларида М. Шевердин «Ўтган кунлар» ҳақида махсус ва жиддий мақола эълон қилди.

Бу ВКП(б) МК Ўрта Осиё ва Қозоғистон бюросининг обрўли органи бўлмиш «За партию» журналининг 1928 йил март сонида «Биринчи ўзбек романи» номи билан эълон қилинган мақола эди. Муаллиф ўзининг мазкур мақоласининг аҳамиятини таъкидлаш мақсадида ёзади:

«Ажабланарли жойи шундаки, «Маориф ва ўқитғувчи» журналидан бошқа миллий матбуот органлари роман ҳақида бирор нима демади. Кундалик матбуот романи кўриб кўрмаганга солди»².

Бу гапларда жон бордек эди. Бироқ М. Шевердин ўз фикрини давом эттириб, бошқача хулосага келганини айтади.

М. Шевердин тўнғич ўзбек романи яратилгани, унинг китобхонлар томонидан қизгин кутиб олингани, асар тез тарқалиб, шўхрат қозонгани ҳақида гапириб, романнинг юксак бадиий қимматини тан олади ва рус тилига таржима қилиш зарур эканини айтади. Бу фикрларга қараганда М. Шевердин ўзбек китобхонлари қувончига қўшилгандек эди. Афсуски, мақоланинг асл моҳияти романини инкор этишдан иборат бўлди. Мафкура жиҳатдан роман майда буржуазия манфаатларини ифодалайдиган, феодал ўтмишни идеаллаштирадиган асар сифатида баҳоланади.

Мақоланинг бошидаёқ у миллий адабий жамоатчиликка таъна тарзида қуйидагиларни ёзган эди. «Бу билан улар (яъни роман ҳақида фикр айтмасдан — М. Қ.) романдаги мафкуравий хатоликларни маъқулладилар.

² Шевердин М. «За партию». 1928, № 3, с. 96.

Улар бу йўл билан ёзувчи савдогарларни ўзбек халқининг асосий ҳимоячилари, ҳақиқатгўйлари қилиб кўрсатишдан иборат хато ва зарарли қарашларини ёқламоқчи бўлдилар»³. Шу йўсинда асосий гап айтилган эди. М. Шевердин мақоласи ўзбек танқиди ва адабиётшунослигида вулгар социологизмнинг бошланиши бўлди.

М. Шевердин асардан келиб чиқадиган маънога суянмайди. Юқорида ўзи фазилат сифатида таъкидлаган бадийят унинг учун сариқ чақага ҳам арзигулик гап эмас эди. У романда тасвирланган ташқи белгиларидан келиб чиқди. Жумладан, у романнинг асосий қаҳрамонлари савдогарлардан эканликларини таъкидлайди: «Қодирий ўз қаҳрамонлари тарафида. Отабекнинг ўзи, унинг отаси ва қайнотаси, биринчи хотини ва хизматкори Ҳасанали ижобий образлардир...»⁴.

Биринчидан, асар қаҳрамонларини ижобий ва салбийга ажратиб таҳлил қилишнинг ўзи вулгар социологизм касалининг белгисидир. Иккинчидан, ҳақиқатан ҳам Абдулла Қодирий ўз қаҳрамонлари ҳаётини муҳаббат ва эҳтирос билан тасвирлайди. М. Шевердин эса, фақат шу муҳаббатни ва эҳтиросни кўради. Бироқ «Ўтган кунлар»нинг асл маъноси, бу муҳаббат ва эҳтиросда эмас, балки, бироз бўлса ҳам прогрессив ҳисобланган асар қаҳрамонларининг фожиасида эканини ҳеч ҳам ҳисобга олмади. Демак, мунаққид материални кўрди, ёзувчи санъати туфайли ундан келиб чиқадиган маънони ё англаб етмади, ё назар-писанд қилмади.

Муаллиф айбномаси фақат шундангина иборат бўлмади. У «Ўтган кунлар»нинг тарихий материал асосида ёзилганини таъкидлайди. Бироқ ундаги тарихийликни инкор қилади. Шу асосда у романнинг тарихини ҳам инкор этади. У очиқдан очиқ ёзади:

«Қодирий тарихий роман ярата олмади, даврнинг ҳақиқий манзарасини бера олмади, унда ривожланаётган савдогарлар зулмига дуч келган қосиблар, майда савдогарлар, хусусан, деҳқонларнинг ҳаётини кўрмаймиз»⁵. «Уни кўрди, буни кўрмади», «уни тасвирлади», «буни тасвирламади»—мана қуруқ социологизмнинг бош кўринишларидан бири.

Яъни бу ерда ҳам ўша ҳол. Асарга ундан келиб чиқадиган маънога эмас, балки тасвирланган воқеанинг ташқи белгиларига қараб баҳо берилади. Шу асосда

³ Ўша журнал, ўша бет.

⁴ Ўша журнал, 89-бет.

⁵ Ўша журнал, ўша бет.

у роман қаҳрамонлари Отабек ва Юсуфбек ҳожиларнинг рус халқи турмуш тарзи, бу халқнинг иқтисодий ва маданий ҳаётига хайрихоҳлик билан қарашларини шубҳа остига олади. Бу масалада Абдулла Қодирийнинг самимийлигига ишонмайди.

Мунаққиднинг бу хилда фикр юритишлари, умуман, мазкур мақоланинг ёзиб эълон қилинишида маълум бир мақсад кўзда тутилгани сезилиб туради. Асосий масала биринчи ўзбек романига мафкуравий баҳо бериш, ҳатто бу баҳони сиёсий қарашларга олиб бориб боғлаш эди. Мақолада кўзланилган бу мақсад М. Шевердиннинг қўйидаги хулосаловчи жумласида яққол акс этган. «Мафкура жиҳатдан А. Қодирий романи — биринчи ўзбек романи — бизнинг роман эмас»⁶.

М. Шевердиннинг «Ўтган кунлар» ҳақидаги мақола-сининг эълон қилиниши тасодифий ҳол эмас эди. Гап шунда эдики, 1927 йилнинг охирларида ВКП(б)нинг XV съезди бўлиб ўтди. Съезд катта сиёсий кураш йўси-нида якунланди. Троцкий партия сафидан ўчирилди, кўпгина раҳбарлар сиёсий ишдан четлатилди. Шу билан мафкура масалалари биринчи планга чиқиб, ҳамма соҳа ва жойлардан синфий душманлар изланадиган бўлди. Бошқача қилиб айтганда, мафкуравий масалалар тери теран тортилди. Йўқ ердан душманлар изланадиган бўлди. Шу асосда адабиёт ва санъат асарларини баҳо-лашда қуруқ социологизм ҳаётга кира бошлади. М. Шевердин мақоласи бунинг биринчи намунаси эди.

М. Шевердин мақоласи эълон қилингандан кейин кўп ўтмасдан «Ўтган кунлар» ҳақида ўзбек тилида ҳам худ-ди шу аспектлар бўйича, фақат бироз кенгайтирилган ҳолда, айбномалар айтила бошлади. Биринчи бўлиб бу ишни Сотти Ҳусайн бошлаб берди. У «Коммунист» журналининг 4-сонида М. И. Шевердиндан атиги бир ой кейин шундай деб ёзади:

«Ўтган кунлар» ўзбек адабиёти майдонида биринчи роман ва яхши ёзилган роман. У шубҳасиз гўзал ва нафис бир асар... А. Қодирий кучли ёзувчи, кучли адиб»⁷.

Бу гапларнинг самимийлигига ишонмаслик мумкин эмас эди. Бу билан С. Ҳусайн китобхон дилидаги фикр-ларни топиб айта олган эди. «Кучли ёзувчи», «нафис ёзувчи» — мана ўша вақтларда Абдулла Қодирийга нис-

⁶ Уша журнал, 93-бет.

⁷ Қаранг: Ёқубов Ҳ. Сайланма асарлар. Тошкент, 1983 йил, 1-жилд, 265-бет.

батан баралла айтилиши керак бўлган ҳақиқат. Бироқ Сотти Ҳусайнда М. Шевердиндагидек «фикрнинг давоми бор эди». Иллат ўша давомида эди.

«...Менимча,— давом эттирди у,— бизнинг ундан (Абдулла Қодирийдан — М. Қ.) янги нарсалар ва мафкура жиҳатдан «Ўтган кунлар»га қараганда бизга яқинроқ асарлар кутишимиз мумкин».

Кўраяпсизки, Сотти Ҳусайн ҳам М. Шевердин фикрини такрор айтаяпти. Битта фарқи шундаки, у бироз «одоб» билан, ўз фикрини сўзлар тагига олиб «бизнинг роман эмас» деган маънони яшириб айтаяпти, яъни «Ўтган кунлар» биздан узоқ асар демоқчи бўлади.

Шу орада бадний ижод ҳақида, хусусан ўша даврда катта шуҳрат қозонган «Ўтган кунлар» ҳақида адабий тўғарак ва мажлисларда, матбуот саҳифаларида баҳслар бошланиб кетади. Бу баҳсларнинг ташаббускори ва фаол иштирокчиларидан бири Сотти Ҳусайн бўлади.

1931 йилда «Ўтган кунлар» атрофидаги баҳслар натижаси сифатида Сотти Ҳусайннинг «Ўтган кунлар» номли китоби эълон қилинди.

Сотти Ҳусайн, М. Шевердин олға сурган барча тезисларни тўла маъқуллади ва уларни асардан келтирилган «фактик» материал билан далилламоқчи бўлди, баъзи бир айбномаларни «ихтиро» қилди. Жумладан, у Абдулла Қодирий ва унинг «Ўтган кунлар» романи ҳақида фикр «юритар экан, уни жадидлар ҳаракатига боғлаб, бундан» жиддий сиёсий хулосалар чиқарди. У адибнинг миллий буржуазияга алоқасини жадидларга мансублиги орқали исботламоқчи бўлди. Бунинг учун у адибнинг илк асарларини асос қилиб олди.

Унинг фикрича, Абдулла Қодирий «Бахтсиз куёв» ва «Жувонбоз» асарларини тараққийпарвар жадидлар қарашлари асосида ёзган. Мунаққид адибнинг Октябрдан кейинги ижоди таҳлилига ўтиб бу фикрни яна ҳам ривожлантирди. У: «А. Қодирий Октябрдан сўнг ҳам асосан шу мақомда ёзувчи бўлиб қолди. Бирмунча бошқачароқ...»,— деб ёзди.

Бу «бошқачароқ» Сотти Ҳусайн назарида янги социал шароитда янги тузумга ёт қарашларни сақлаб қолишдан иборат эди. У фикрини давом эттириб, ёзувчи номига ҳақоратомуз ибораларни ҳам ишлатишдан тоймади. «Турли-туман ниқоблар билан ўзбек адабиётида майда буржуазия қарашларини ўтказиб буржуазияга интилувини қолдирди, сўнгги асарлари билан А. Қодирий катта буржуазияга интилувчи майда буржуазиянинг

кўз қарашлари билан тамом суғорилганини исбот қилди»⁸⁻⁹.

Сотти Ҳусайн фикрини яна давом эттириб, катта умумлашмага олиб боради. Абдулла Қодирий жадидизм вакили сифатида «...пролетариатга қарши аксилинқилобий адабий куч» вакилига айланганини айтади.

Кўраясизки, оддий ҳақоратомузлик тўғридан-тўғри сиёсий айбномага етиб борди. Мунаққид биринчи марта адиб ижодига нисбатан «аксилинқилобчи» иборасини ишга солади.

18 бобу 148 бетдан иборат каттагина китобнинг асосий лейтмотиви шулар эди. Айбнома китобнинг охиригача шу тарзда давом этади. Танқидчи ҳар бир бобда ўз фикрини янги-янги «материал» ва «далиллар» билан исботлагандек бўлади. Бунинг учун асарнинг кўпгина воқеаларини ўзича изоҳлайди, кўчирмалар келтиради.

Китобда Сотти Ҳусайн тўла равишда М. Шевердинни такрорлайди. Танқид ҳам бир хил. Китобнинг бошларида Абдулла Қодирий бадияти ва нафосатини юқори баҳолагандек бўлади-да, кейинги бобларида асарни ҳар жиҳатдан ҳатто, ўзига-ўзи зид чиқиб бадиятда ҳам ҳеч нарсага арзимайдиганга чиқаради. Китобнинг «Журжи Зайдон ва А. Қодирий» номли бобида адибнинг ўзига хослигини — у яратган янгиликни шубҳа остига олади. Абдулла Қодирийни Журжи Зайдондан кўчирган дея олмаса-да, унинг фикрларидан шу хулоса чиқади.— барча приёму услубларни юз фоиз Зайдондан олган, деган фикрга келади. Ўз фикрини исботлаш учун қуйидагича ўхшатишни ишга солади:

«...юз процент унинг (Ж. Зайдон — М. Қ.) таъсирида, унинг приёмларида ёзган. Гўё бир ишланган уйнинг пойдеворини, синчларини, томини қолдириб деворларини бузган-да, уни янгидан ўзи нақш бериб замонавий тўн кийдириб ясантириб ишлаб чиқмишдир»¹⁰.

Сўзсиз, бу ўхшатиш Абдулла Қодирийга тухматдан бошқа нарса эмас. Бу йўл билан бориб дунё романларини бир-бирларига ўхшатиб, инкор қилиб чиқиш ҳеч гап эмас. Бунинг устига Сотти Ҳусайннинг фикри далилсиз, муаллақ. Бу фикрга ишонадиган бўлсангиз, Абдулла Қодирийнинг роман ёзиш учун меҳнат сарф қилиб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Ж. Зайдоннинг романларини таржима қилиб эълон қилаверишнинг ўзи кифоя эди.

⁸⁻⁹ Ҳусайн Сотти. Утган кунлар. Боку, 1931, 4-бет.

¹⁰ Ҳусайн Сотти. Уша китоб, 102-бет.

Сотти Хусайннинг «Ўтган кунлар» оригиналлигини инкор қиладиган бу фикрини асарда тарихий ҳақиқатнинг акс эттирилишига тегишли яна бир асоссиз мулоҳазаси ёнма-ён қўйилса, биринчи ўзбек романи хусусидаги М. Шевердин фикрини тасдиқлаган бўламиз. Сотти Хусайн ёзади:

«А. Қодирийнинг «Ўтган кунлар» романи фақат отагагина тарихий бўлиб, аслида тарихий эмас. Тарихий ҳаракатларга романдаги аҳволлар асосан тўғри келмайди»¹¹.

Шундай қилиб, «Ўтган кунлар» услуб жиҳатдан ҳам, тарихий ҳақиқатни акс эттириш жиҳатдан ҳам, ўзига хослик жиҳатдан ҳам бирор қимматга эга эмас. Бу билан Сотти Хусайн китобининг бошларида «Абдулла Қодирий яхши ёзувчи, нафис ёзувчи» деган ўз фикрларини ажабланарли равишда инкор қилди.

Сотти Хусайн баҳсларда мазмундан кўра шаклни афзал кўрган адабиётчиларга муносабат билдирган бўлади ва «...бизнинг йўлимиз шаклни мазмундан, мазмунни шаклдан ажратиб текширув эмас...», дейди, бироқ навбатдаги саҳифада ўзини-ўзи инкор этиб вулгар социологизмга асос бўлган қўйдаги тезисни олға суради:

«Марксизм танқиди адабий асарни текширганда ўз олдига биринчи галда ижтимоий таҳлилни қўяди»¹².

Мазмунни биринчи ўринга қўйиш, уни яланғоч тушуниш, асар таҳлилида мазмунни шаклдан ажралган ҳолда талқин қилиш — мана неча-неча йиллардан буён адабиётимиз тараққиётига катта зиён бериб келган йўл. Бунинг асорати ҳозир ҳам йўқ эмас. Шакл таҳлилидан мазмунни келтириб чиқариш тўғри йўл эканини мунаққидчилик тажрибасидан кўриш мумкин.

Ҳаётнинг ўзи ҳам бу йўлни инкор қилар эди. Шундай бўлдики, мунаққид мазмун эътибори билан асарни йўққа чиқарди, китобхоннинг эса бу қарашлар билан иши бўлмади. «Ўтган кунлар» халқ онгига яна ва яна сингиб борди. Отабек, Кумуш номлари оғизлардан-оғизларга, диллардан дилларга ўтаверди. Ҳақиқий бадий асарнинг моҳияти шунда. У доим ўзига ўзи йўл топади. Ўз қисматини ўзи белгилайди. Унга халақит бериш мумкин, бироқ унинг йўлини тўла равишда тўсиб қўйиш мумкин эмас.

Қизиқ, кейин нима бўлди?

¹¹ Хусайн Сотти. Уша китоб, 101-бет.

¹² Хусайн Сотти. Уша китоб, 7-бет.

Кейин Абдулла Қодирийга муносабатда бирор ўзгариш рўй бермади. Аксинча Абдулла Қодирий бўлиб ўтган ва ҳамон давом этаётган танқидлардан сабоқ олган бўлиб, дунёқараш жиҳатдан «Ўтган кунлар»га нисбатан бир қадам олға босиш ҳисобланиши мумкин бўлган «Меҳробдан чаён» (1929) романини эълон қилди. Бироқ кейин ҳам вульгар социологизм догмасига асосланган танқидчиликнинг адибга муносабати ўзгармади.

Уттизинчи йилларнинг бошларида филология илмининг ривожланишига имконият туғилгандек эди. Республикамизда Тил ва адабиёт институти ташкил топди. Дарҳақиқат, бу институт адабиёт илмининг ривожланишига имконият яратиши керак эди. Замонавий ёзувчиларнинг ижодлари тадқиқ қилинаётгандек бўлди. Бироқ тўғриси айтиш керак, давлат миқёсидаги мафкуравий вазият — синфий душман излаш — институтнинг бошланғич ишларининг йўналишини белгилаб берган эди. Бу — душманларга қарши курашдан иборат эди. Ҳ. Олимжон, Уйғунлар институтнинг ходимлари сифатида Фитрат ҳақида тадқиқот ишлари олиб бордилар ва унинг миллатчилик ва пантуркистик қарашларини фош қилган бўлдилар. Абдулла Қодирий ижоди ҳақида тадқиқот ишини олиб бориш Ойбек зиммасига тушди. 1936 йилда у «Абдулла Қодирийнинг ижод йўли» номли китобини эълон қилди.

Ойбек Сотти Ҳусайндан фарқли ўлароқ Абдулла Қодирий асарларини фақат вульгар социологизм жиҳатдан эмас, балки бадиият талаблари нуқтаи назаридан таҳлил қилишга уринди.

Бугун «Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли»ни кўздан кечирар эканман, Ойбекнинг икки ўт орасида туриб иш кўрганини сезиб олиш қийин эмас. У адибнинг сеҳрли санъатини тугал таъ олади. М. Шевердин ёки Сотти Ҳусайн сингари «яхши ёзувчи» ёки бадиий жиҳатдан «эътиборга сазовор»га ўхшаган иборалар билан чекланмайди. Сотти Ҳусайнда учрайдиган ҳақоратомуз иборалар, сиёсий айбномалардан иборат сўзларни ҳам ишлатавермайди. У «зар қадрини заргар билади» қабилида иш кўради. У Абдулла Қодирийнинг ёзувчилик санъатини ишонарли далил ва таҳлил билан исбот қилишга ҳаракат қилади.

М. Шевердин ва Сотти Ҳусайндан фарқли ўлароқ Ойбек «Ўтган кунлар»ни тарихий роман эканлигини қайд

этади. У «Ўзбек адабиётининг биринчи романи «Ўтган кунлар» тарихий романдир» деб ёзади¹³. Сюжет жиҳатидан ҳам Ойбек бу романга эътироз билдирмайди. «Ўтган кунлар» романи тарихий сюжетга эга...» (11-бет). Мана унинг хулосаларидан бири.

Хусусан, ҳаётнинг реал манзарасини яратишда Ойбек Абдулла Қодирий маҳоратига юқори баҳо беради. Китобда қуйидаги сўзларни ўқиймиз: «...даврни сездиради, ўқувчи хаёлини ўша даврга кўчиради, ўқувчининг тасаввурини дарров мозий ичига олиб киради, мудофаа усуллари, тўқинишларни ҳам муҳаррир (ёзувчи маъносида — М. Қ.) мумкин қадар аниқ чизади, шаҳарлар, қўрғонлар, саройлар, расмий идоралар ва бошқа маиший картиналар, персонажларнинг уй-жойлари, одамларни ўраган нарсалар бадий деталлар ила характерли аломатлар билан тасвирланади.

Бошқа бир ўринда Ойбек ёзади: «...Абдулла Қодирий мозийдаги ҳаётнинг ташқи картиналарини жуда «гулдор» бир услуб ила чизади. Бунинг учун махсус бўёқлар топади» (13-бет).

Хусусан, мунаққид адибнинг Ўзбек ойим, Уста Олимларнинг кундалик ҳаётларига тегишли нуқталарни маҳорат билан чизганини қайд қилади. Табиат манзараларининг «характерлар тасвири билан боғлиқ равишда берилишини» таъкидлайди. «Ўтган кунлар»нинг сюжетини таҳлил қилатуриб Ойбек ёзади:

«Ўтган кунлар»да Абдулла Қодирий мураккаб сюжет яратишга уринган. Ҳақиқатан, асарда кўп тарихий одамлар, ўйлаб чиқарилган анчагина шахсларнинг боғланишлари, муносабатлари, ҳаёт ва курашлари кўрсатилади» (25-бет). Ойбек «Ўтган кунлар»нинг тилига ҳам юксак баҳо бериб, қуйидагиларни ёзади:

«Ўтган кунлар» романида ёзувчи тил устида катта маҳорат кўрсатади. Романнинг тили ҳақиқатан бой бўёқли, содда, ифода кучи зўр, оммага англашиларли бир тилдир. Ўзбек адабий тилининг шаклланишида бу асарнинг тили шубҳасиз катта. Ёзувчи массанинг тилини яхши билади. Воқеаларни англатиш учун у сира қийналмасдан халқ тилининг бой хазинасидан истаганича материал олади. Асарнинг бадий тўқимасида юзларча мақоллар, махсус ифодалар, тугал гаплар, қочирмалар ярқирайди. Мана булар тилни онгли, жонли, образ-

¹³ Ойбек. Абдулла Қодирийнинг ижод йўли. Тошкент, 1936, 10-бет (бундан кейинги мисоллар шу китобдан олинган ва фақат бети кўрсатилади).

ли бир тил қилган. Персонажлар ҳам бир тилда сўзла-майдилар. Ёзувчи шахсни характерлаш учун унинг сўзлари, ифодаларини ҳам бир восита қилади. Шахслар ўзларига муносиб тилда сўзлаб, ўзларининг кимликларини равшанроқ англата оладилар» (27-бет).

Булар ҳаммаси Абдулла Қодирий ижодига жумладан, биринчи ўзбек романи «Ўтган кунлар»нинг бадий қимматига берилган юксак баҳолар эди. Такрор айта-мизки, «Ўтган кунлар» ҳақида бунгача эълон қилинган мақола ва китоб муаллифлари — М. Швердин ҳам, Сотти Ҳусайн ҳам Абдулла Қодирийнинг ёзувчилик санъатини тўла инкор қилган эмаслар. Бу ҳақдаги Ойбек фикрларининг салафларидан фарқи шундаки, у бу ҳақдаги қарашларини кенгроқ, батафсилроқ ва дадилланган шаклда ифода этди. Абдулла Қодирий ижодининг фазилатларини кўрсатишда мунаққид Ойбекдан кўра ёзувчи Ойбек кўпроқ кўзга ташланади. Ҳатто шундай хулосага ҳам келиш мумкинки, у Қодирийдан излаган ва топган фазилатлар кейинчалик унинг ўз ижоди жараёнида, хусусан «Қутлуғ қон», «Навоий» романларини яратишда иш берган кўринади.

Юқорида Ойбекка нисбатан «Икки ўт орасида қолган эди» деган ибора ишлатилган эди. Дарҳақиқат, «А. Қодирийнинг ижод йўли» китобининг ёзилган даври шундай эдики, унда 20-йилларнинг охирлари 30-йилларнинг бошларида Абдулла Қодирий бўйнига илинган тавқи лаънатни тамоман олиб ташлаш мумкин эмас эди. Бундан ташқари Ойбек ўз даврининг одами сифатида ўша давр мафкуравий вазият талаблари доирасидан тўла чиқиб кета олмади. Шу сабабдан Ойбек «Ўтган кунлар»нинг маълум бир қирралари хусусида фикр юрита туриб шу заҳоти орқасига қайрилиб қарар, хато қилиб қўймадиммикин деган таҳликага тушиб қоларди. Ўзининг ижобий хулосаларини қарийб инкор қиладиган салбий фикрлар айтишга мажбур бўларди. Шундай қилиб, Ойбекнинг Абдулла Қодирийга муносабати ҳақида гап кетар экан, икки Ойбекни бир-биридан фарқ қилиш керак бўлади. Бир — ижодни қадрлай оладиган ёзувчи, иккинчиси — давр мафкуравий вазият оқимидан чиқиб кета олмаган мунаққид.

«Ўтган кунлар»ни тарихий роман сифатида тан олиб, у асарнинг бу жанр талабларига жавоб бермаслигини қайд қилади. Унинг назарида романда тарих бадий шаклда эмас, балки хроника тарзида берилган. Баъзи тарихий воқеалар эса характерлар тасвиридан узилиб қолган. Бугина эмас, тарихга нисбатан Абдулла Қоди-

рий нуқтаи назарини у буржуазия идеологияси билан боғлайди. У ёзади:

«Абдулла Қодирий буржуазия тарихий романларининг изидан кетади, бадний ўйлаб чиқаришдан маҳрум қилиниб, фақат чиройли ёзилган бир хроника характерида берилади» (10-бет):

Жанр нуқтаи назаридан романи буржуа ёки пролетариат адабиётига ажратиб қўйиш унча тўғри бўлмаса керак. Хроника масаласига келганда айтиш керакки, бу ўринда ҳам Ойбек фикри асосли эмас. Умуман, «Ўтган кунлар»да тарих хроникаси биринчи ўринда туради, деган фикр асл моҳияти билан ҳақиқатга тўғри келмайди. «Ўтган кунлар»да тарих хроникаси умум фондир. Ёзувчи диққат марказидаги асосий масала қаҳрамонлар қисматидир. Булар ёзувчи Ойбекнинг эмас, балки маълум бир талабларга бўйсуниб фикр билдириши керак бўлган 30-йиллар мунаққидининг фикри эди.

Ойбек фикрини давом эттириб ёзади: «Тарихий эпизодларга, воқеаларга ўқувчини ҳар вақт айрим шахсларнинг мушоҳидаси, гидроки, иштироки муносабати орқали кўрсатмайди» (11-бет). Бугун мунаққид Ойбекнинг фикрларини инкор этиб дадил айтиш керакки, Абдулла Қодирий худди шундай қилган.

Демак, бу хулосага ҳам қўшилиш қийин. Юсуфбек Ҳожи билан Отабек орасидаги суҳбатлар, уларнинг тарих ҳақидаги мушоҳадаларидан дарак бериб туради. Масалага бу жиҳатдан қараганда, Абдулла Қодирийнинг ўзига хос услубини ҳам назардан соқит қилиш керак эмас.

Адиб тарихий ҳақиқатни бузмаган ҳолда асарнинг бош қаҳрамони Отабек образини фаол шахс сифатида реаллаштирган эмас. Асар маъноси Отабекнинг кўп жиҳатдан пассив қаҳрамон фожиаси эканлиги билан боғлиқ. Бу фожиани туғдирган омил ўша даврга хос ҳақуққисизликлар ва кераксиз, тараққиётга ғов бўлиб турган қолоқ урф-одатлардир. Ёзувчи диққат марказидаги асосий масала шудир. Шундай экан, Отабек тарихий воқеалар ҳақида сермушоҳида қилиб қўйиш, асарга бошқача йўналиш бериб юбориши турган гап эди.

Бошқа бир жойда Ойбек «Ўтган кунлар»да меҳнаткаш халқ вакилларининг образлари камлигини, бадний жиҳатдан тўлақонли тасвирланмаганлигини қайд этади. Дарҳақиқат, «Ўтган кунлар»да бу хилдаги образлар кам учрайди. Бироқ ҳар бир ёзувчидан, ҳар бир асарда меҳнаткаш халқ оммасининг образларини яратишни талаб қилавериш ҳам Ойбекнинг Абдулла Қодирий ҳақидаги

китоби яратилган даврнинг чекланган қарашларидан бири эди. Эндиликда айтиш керакки, бадий асар қиммати ни белгилашда бу принципни бош омил қилиб олиш тўғри келмайди. Гап асосан, кимни қахрамон қилиб танлашда эмас, балки тасвир объекти ким бўлишидан қатъий назар, ундан тўғри маъно чиқара билишдадир. 30-йилларда бу ақидага амал қилиш албатта қийин эди. Энди эса бу масалага ҳам тўғри ёндашишимиз зарур.

«Ўтган кунлар» ҳақидаги Ойбекнинг танқидий мулоҳазаларини бир нуқтага йиғиб қараганда, 30-йиллар адабий қарашларига хос шундай таассурот туғилади, у Абдулла Қодирийдан бутунлай бошқа типдаги асарни талаб қилаётгандек бўлади. Унинг назарида Отабек ўз синфий позициясидан тамоман воз кечиб, социалистик идеал томонга ўтиши керак. У фаол курашчи, у янги ғояларга асосланган исёнкор бўлиши керак. Шу боисдан Ойбек қуйидагиларни ёзган эди: «Отабек феодал хонлик тузилишига қарши эмас: унинг бутун ғоялари, орзуларини бир тизимга солсак, баъзи бир ижтимоий-сиёсий реформа талабидан нарига ўтмайди. У, савдо капиталининг кенг эксплуатацияси учун лозим ишни бажарадиган «маърифатли» монархияни, сонни истайди» (38-бет).

Мунаққид Ойбек Абдулла Қодирийни тасвирланаётган замондан анча юқори туришни талаб қилаётир. Езувчи Ойбек эса бу фикрга қўшила олмайди, қўшилганда эди, у «Навоий» романида биз билган XV аср улуғ гуманисти образини эмас, балки реал ҳаётдан узоқда турадиган идеал Навоий образини яратиб ҳаёт ҳақиқатига хилоф иш қилган бўлар эди.

Езувчи Ойбек яхши биладики, Отабекдан—XIX аср ўзбек савдогари вакилидан бундан ортиқча дунёқарашни талаб қилиш қийин. Демак, бу Абдулла Қодирийнинг айби эмас, бундан ташқари юқорида қайд этганимиздек, Абдулла Қодирий қандайдир инқилобчи, исёнкор образини яратишни ўзига мақсад қилиб қўймаган. Унинг асосий мақсади сиёсатдан, курашлардан бироз узоқ. Аммо ҳақиқатгўй, ўзининг ҳақ-ҳуқуқларини кўпроқ ўз шахсий ҳаёт эҳтиёжларини қондиришга талабгор, ўша даврдаги тузумга тўла қарши бўлмаган шахс фожиасини акс эттиришдир. Абдулла Қодирий Отабек образини шундай ўйлаган, режалаган ва шундай тасвирлаган. Асар маъносини, бадий қимматини бу шахсни исёнкор даражасига кўтарилгани ёки кўтарила олмаганидан эмас, балки тасвирланган фожадан излаш ўринли бўлар эди.

Мунаққид Ойбек ҳаётни давр тарихи доирасидан чиқиб бўлса ҳам «инқилоблаштириб» тасвирлашни талаб этади. Ҳатто салбий образлар тасвирида ҳам Ойбек инқилоб нуқтаи назарига тўғри келадиган бўёқларни кўришни истайди. Улар кўзга ташланавермаса ёзувчининг буржуазия дунёқарашидаги «адиб эканлиги»ни қайд қилади. У ёзади:

«Утган кунлар»да савдо капиталининг вакиллари, умуман мусбат гуруҳни ташкил қилади. Уларнинг юзлари ер доғлари билан доғланмагон «кутидорлар, Акрамҳожилар фариштанамо» одамлардир. Халқ массасини — кустар деҳқонларни эксплуатация қилган савдо капитали вакилларини шу шаклда тасвирлашда ёзувчининг буржуазия дунёсига қараши, жуда очиқ кўринадир» (18-бет).

Уша замон талаби билан ёзилган мунаққид Ойбекнинг бу сўзларига қараганда, уларни «ер доғи билан доғлаши», яъни уларга деҳқонсифат қиёфа бағишлаш керак бўларди. Бундай ҳолда ҳақиқатга путур етиши турган гап эди. Эки мунаққид Ойбек талабига қараганда бу образларнинг тасвирига сатирик йўналиш бериш керак бўлар эди. Ҳолбуки, борди-ю, Абдулла Қодирий шу йўл билан борса ҳам, «Утган кунлар»даги тасвирга хос ўз принциpidан чекинган бўларди. Тўғри, керак жойларда, масалан Мусулмонқул образининг тасвирида адиб ҳажвий воситалардан фойдаланади. Аммо бу ҳажвий йўналишни ҳамма юқори табақалар тасвирида ишга солавериш асарнинг бадий қимматига путур етказарди.

Демак, «Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли»да ёзувчи Ойбек кўпроқ Абдулла Қодирий ижодининг фазилатларини кўради. Унга санъаткор сифатида қарайди. Мунаққид Ойбек эса алиб ижодини таҳлил қилатуриб, кўп жиҳатдан ижодкорнинг ўша давр руҳига асосланиб, мафкуравий камчиликлар топишга ҳаракат қилади. Бу ўринда у асосан М. Шевердин, С. Ҳусайнлар позициясида туради. Бошқача бўлишини талаб қилиш ҳам мумкин эмас эди. Чунки бу — давр тақозоси эди. У даврда адабий асарлар, тор тушунчалар доираси талабидан келиб чиқиб баҳоланарди. Бу даврларда асарларнинг хилма-хиллиги, ўзига хослиги, асл маъноси ҳисобга олиनावермас эди. Реал ҳаёт манзараларини бузиб бўлса ҳам, «ёзувчидан ҳаётни «инқилобийлаштирилган», «исёнкорлаштирилган» тарздаги манзараларни яратишни талаб қиларди.

Мунаққид Ойбек А. Қодирий ижоди ҳақида асар яратаркан, бу талабни ҳисобга олмасдан иложи йўқ эди. Шахсга сиғиниш даврининг иллатлари бошқача — санъатнинг ўзига хос фикр юритишига йўл бермас эди.

М. Шевердин, Сотти Ҳусайнлар асосан «Утган кунлар» юзасидан фикр юритдилар. Абдулла Қодирийнинг илк асарлари биринчи роман таҳлилига илова қилинган ҳолда келтирилди.

Ойбек «Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли»ни яратётган пайтда адибнинг иккинчи романи — «Меҳробдан чаён» ҳам китобхонлар қўлида эди. Шу сабабдан у адибнинг бу романини ҳам таҳлил қилишга бурчли эди.

Аслида «Меҳробдан чаён» мазмун ва шакл жиҳатидан «Утган кунлар»дан катта фарқ қилавермас эди. Бу ерда ҳам Қўқон хонлиги истибдоди ҳукмрон эди. Қаҳрамонлар ўша пайтлар руҳи талабига мувофиқ келадиган даражадаги шахслар эди. Бунинг устига меҳнаткаш халқ вакиллари ҳам эмас. Ойбек ибораси билан айтганда, улар ҳам «ер доғи билан доғланмаган». Бу ерда ҳам худди «Утган кунлар»дагидек, қаҳрамонлар—Анвар ва Раънолар қисмати, ҳаёт йўли уларнинг муҳаббатлари орқали тасвирланади. Шундай экан, қизиқ бир манзара кўз олдимизга келади. Адиб «Утган кунлар»даги ўз принцип ва усуллари учун М. Шевердин мақоласида (1928) қаттиқ ва бешафқат танқидга учраган. Ундан кейин ҳам унга нисбатан танқидли фикрлар муттасил айтилиб турилганлигига қарамасдан, Абдулла Қодирий иккинчи романида ҳам ўз ижод принципларидан чекинмади.

Анвар камбағал меҳнаткаш оила фарзанди. Ота-онадан етим қолиб ўрта даражадаги руҳоний оиласида тарбия топади. Раъно ҳам шунга мувофиқ. Раънонинг отаси Солиҳ Маҳдум Юсуфбек ҳожи ва Қутидорларга нисбатан қуйи табақаларга яқин. Шуларни ҳисобга олиб «Меҳробдан чаён»ни «Утган кунлар»га нисбатан юқори асар сифатида баҳолаш мумкин эди. Баъзи мунаққидлар 60—70-йилларда романи шу хилда баҳоладилар ҳам. Бироқ, 30-йиллар танқидчилиги «Меҳробдан чаён»нинг бу «фазилати»ни ҳисобга олмади. «Утган кунлар»— қай даражада камситилган бўлса, «Меҳробдан чаён» ҳам шундай камситилди. Шундай бўлдики, М. Шевердин, Сотти Ҳусайнлар «Утган кунлар»га қандай муносабатда бўлса, мунаққидчилик «Меҳробдан чаён»ни шундай баҳолади. Мунаққид Ойбек «Меҳробдан чаён»ни тарихий роман нуқтаи назардан баҳолади:

«Меҳробдан чаён»да ёзувчининг тарихий жараёнга қараши, бадий усули худди «Ўтган кунлар»да кўрганимизчадир. Асарда тарихий жараён чуқур идрок этилиб, унинг қонунияти бадий образларда чизилган эмас. Чин тарихий роман — ўтмиш давр ҳаётини қайтадан яратади, тиргизади» (30-бет).

Бугина эмас, мунаққид Ойбек «Ўтган кунлар»ни баҳолаганидек, ёзувчини оддий меҳнаткаш образларини жалб қилмаганида айблайти. У меҳнаткаш халқ вакилларини курашда кўрсата олмаганини қайд қилади: «...Романда камбағал табақасининг хонлик тузилишига қарши кураши кўринмайди» — дейди (31-бет).

Анвар образи хусусида фикр юритаркан, Ойбек образ мантиғини ҳисобга олмасдан уни инқилобчи сифатида кўришни истайди.

«Анвар тарихий жараённинг бутун мураккаблиги билан акс эттиражак, мазлум синфий манфаатлар учун курашга реал бир образ равишида ҳаракат қилмайди» (38-бет). Бошқа бир жойда шу фикрни ривожлантириб, мунаққид Ойбек: «Анвар хонлик феодал системасида ҳақсизликларни, истибодни сезиб, бу ҳақда гапирарди. Аммо эзилганларнинг курашчиси бўлиб, ўз манфаатлари йўлида иш қилишга интирмайди», — дейди (34-бет).

Кўраяписизки, мунаққид Ойбек «Меҳробдан чаён» олдига «Ўтган кунлар»га нисбатан ҳам ошиқча талаб қўяди. Бунда у ўзини ҳақли ҳисоблайди. Чунки Анварни ҳар ҳолда меҳнаткаш оила фарзанди деб билади. Бироқ Анвар ҳам ўз моҳияти билан юқори табақа муҳити таъсирида вояга етганини, ўз замони фарзанди бўлиб, ўзи яшаётган муҳитдан чиқиб кета олмаслигини Ойбек ҳисобга олмайди. Иккинчидан, Анвар ва Раъно образларини яратишда Абдулла Қодирий романдагидек кўрсатишни ният қилганини, фақат шу ҳолда хон саройидаги фисқи-фасод ва даврга хос жамият тартиботини, уни идора қилиш усулларини реал кўрсатиш мумкин эканини англаган ҳолда қўлига қалам олганини ҳисобга олиб ўтирмайди. Китоб (яъни «Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли») яратилган даврнинг мафкуравий талаби мунаққиддан бугун биз тушунганимизча фикр юритишга имкон бермаган. Мунаққид Ойбек ўша давр талаблари асосида иш тутарди.

Бу ерда ҳам ёзувчи Ойбек мунаққид Ойбекдан фарқ қилади. У «Меҳробдан чаён»ни тўла инкор қилмайди. Ундаги айрим манзараларнинг ҳаётини эканлигини тан олади, Анвар билан Раъно ораларидаги муносабат тасвирининг реаллигига шубҳа қилмайди. Шунингдек,

баъзи бир воқеаларнинг гўзаллик нуқтаи назаридан талабга жавоб берадиганини ҳам инкор этмайди. Худоёрхон саройидаги манзараларнинг объектив ҳақиқатга тўғри келишини ҳам маъқуллайди. Лекин ҳар гал бу реал воқеа ва манзараларнинг ўша давр тушунчасига хос «синфий кураш» талабига жавоб беравермаслигини таъкидлашни лозим кўради. Ёзувчи Ойбек олға қараб бир қадам юрса, мунаққид Ойбек икки қадам орқага қайтади.

Бу ерда ҳам ўша «Ўтган кунлар»ни таҳлил қилиш принципини ҳоким, яъни синфий қараш воқеаларнинг негизидан, ички моҳиятидан эмас, балки кўпроқ уларнинг ташқи кўринишларидан ахтарилади. Ёки маъно ҳеч ҳам ҳисобга олинмайди.

Абдулла Қодирий иккита романни ҳам тарихий мавзуга бағишлагани учун кўп таъналарга дучор бўлди. Ойбек сўзлари билан айтганда, «Абдулла Қодирий «Ўтган кунлар» ва «Меҳробдан чаён» каби тарихий романларида узоқ мозийнинг «ширин» хаёлларига ўралган ёзувчи...» эди (44-бет).

Назарий жиҳатдан бу таъналар асоссиз субъектив эди. Аммо амалий жиҳатдан ёзувчига билдирилган бу танбеҳларнинг маълум даражада аҳамияти бўлди. Абдулла Қодирийдек тажрибали ёзувчининг замонавий мавзуга мурожаат қилиши адабий жараёнга фойда келтириши турган гал эди. Шундай бўлди ҳам. У 30-йилларнинг бошларида замонавий мавзуга мурожаат қилиб, «Обид кетмон» қиссасини эълон қилди.

Қисса расмий доираларда ҳам, танқид ва адабиётшуносликда ҳам асосан ижобий баҳоланди. Уша кезлари ўзбек ёзувчиларининг масъул раҳбарларидан Раҳмат Мажидий «Обид кетмон»га юқори баҳо берди.

«Бу повестда ўртоқ Қодирий ўзига хос бўлган санъаткорлик ва сўз бойлиги билан шаҳардан чиққан кошибнинг деҳқончиликдаги ҳаракати «ўз ғайрати» натижасида жуда тез фурсатда ўртадан юқори хўжалик даражасига етиб қолганлиги кўрсатилади¹⁴.

Ойбек «Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли» китобида замонавий мавзуда ёзилган бу қисса таҳлилига ҳам ўрин ажратади ва Р. Мажидий фикрига яқин хулосаларга келади. Мазкур китобда у Абдулла Қодирийни тарихий романлардан кейин «...ўз қобиғини йиртишга...» муяссар бўлган ёзувчи ҳисоблади. У фикрини ривожлантириб, қуйидагиларни ёзади: «...кураш ва қаҳрамонлик

¹⁴ «Қизил Ўзбекистон», 1937 йил 30 июль.

ила тўла жонли совет воқелигига қарашга синфсиз жамият қуриш даврининг катта ва муҳим масалаларига назар солишга ва ижодиятида ҳозирги турмушни ўзича акс эттиришга интилиб қарайди» (44-бет).

Ойбек «Обид кетмон»ни таҳлил қилар экан, ёзувчининг қатор муваффақиятларини кўради. У Берди татар образининг муваффақиятли чиққанини қайд қилади. Бу образни у «қуюқ бўёқлар ила санъаткорона» яратилган образ ҳисоблайди. Бундан ташқари «Обид кетмон»да тасвирланган домлалар образини ҳам муваффақиятли чиққан деб ҳисоблайди. Хусусан, домлаларнинг ўзларига хос хусусиятларини кўрсатишда тил воситаларидан фойдаланишни маъқуллайди.

Ойбек ўз фикрларини яқунлаб, «...колхоз ҳаракати ва янги қишлоқни кўрсатишда бу асарнинг қимматга эга эканлигида шубҳа йўқ»,—деган ҳукм чиқаради.

Бироқ, бу ерда ҳам иккинчи, яъни мунаққид Ойбек ўз вазифасини унутмасди. У «Обид кетмон»ни баҳолаганда ҳам ўша даврнинг ғайринормал талабидан келиб чиққан ҳолда қатъий ва бир хил позицияда турмайди. Асарнинг фазилатларини тўғри таъкидлайди, аммо бу фазилатларни ошириб юбормаслик учун, бениҳоя эҳтиёткорлик билан иш кўраётгандек сезилади. У фикр йўналишини шундай берадики, айтилаётган битта ижобий фикр, кейин келтирилган иккита-учта салбий фикр билан инкор қилинади.

Ойбекнинг «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» романлари хусусидаги кескин ошириб айтилган танқидий мулоҳазалари тасодифий бўлмаганидек, унинг «Обид кетмон» ҳақидаги фикрлари ҳам тасодифий эмас эди. Эълон қилина бошлаган пайтларидаёқ «Обид кетмон»га нисбатан зиддиятли фикрлар, кўпроқ уни инкор қиладиган баҳслар айтила бошлади. Зотан, Раҳмат Мажидий юқорида эслатилган манбада «шўро... ёзувчиларининг қурултойи олдидан» номли мақоласида қисса ҳақидаги ижобий қайдларини қарийб инкор қиладиган фикрлар билдирди. У «Обид кетмон»ни «ўз ғайрати» билан «рўзгорини тез кунда тузатиб юборишига шубҳалананади. Ёзувчининг «Обид кетмон»нинг хўжалик эгаси сифатида қаддини тиклаб олишида шўро ҳукумати-нинг ёрдам кўрсатмаганида айблайди, унинг ўзини эса синфий курашда чиниқмаган шахс сифатида таърифлайди.

Демак, ҳали Ойбек Абдулла Қодирий ҳақида китоб ёзиш учун қўлига қалам олишдан илгарийёқ бу қисса ҳақида зиддиятли ва нообъектив фикрлар мавжуд

эди. Мунаққид Ойбек ҳам ўша фикрлар доирасидан узоққа кетолмади. У қиссани таҳлил қилатуриб бош қаҳрамон Обид образининг тасвирига ишончсизлик билдиради.

«Обид кетмон» образи типик чизгилардан маҳрумдир. У ўзбек ўрта деҳқон табақасининг ҳаёти, психологияси, кайфиятини қабартириб кўрсатилган тип бўлишдан анча узоқда, бу—катталаштириб кўрсатувчи, аниқ ойнак орқали чизилган муболағали бир образ, «тепса тебранмас» оғир табиатли, ақлли, ўқимишли, саҳоватли бўлиши билан баробар, у яна фавқулодда жисмоний кучга молик бир шахс—Обид кетмон ҳар бир кетмонда бир пут чамаси тунроқ кўчириб, бир урушда ярим мурабба метр жойни ағдариб борувчи одам» (45-бет).

Мунаққид Ойбек қиссанинг асл моҳиятини инкор қилапти. Абдулла Қодирий баъзи шахсларнинг талабига хос ўлчов ва андозавозликдан ташқарига чиққан ҳолда қаҳрамон образини индивидуаллаштиради. Ойбек қайд қилганидек, бироз муболағадан ҳам фойдаланади. Бу усул бадиий ижод тажрибаси учун асло ёт эмас. Аксинча ўрни топиб ишлатилган ҳолларда муболаға муҳим бадиий воситалардан экани маълум.

Мунаққид Ойбек қарашича, Обиднинг қисқа муддат ичида «суфрадай келадиган кетмони-ю замбил ғалтаги» билан беҳайр ётган тепаликни ўзлаштириб юқори ҳосил олишга эришгани ишонарли кўринмайди. Қайта қуриш натижасида олға сурилган «ернинг эгаси бўлиши керак», «ердан ишловчига манфаат бўлиши керак» сингари ақидалар деҳқон кучига куч бағишлашини Абдулла Қодирий ўша колхоз қурилиши бошланаётган, деҳқон қўлидан барча молу мулк тортиб олинаётган бир пайтда башорат қилгандек кўринади. Афсуски, бу башоратни бир неча ўн йиллар давомида на ёзувчилар, на мунаққидлар ва на раҳбарлар қадрлашди.

Қисса таҳлилини давом эттириб, мунаққид Ойбек «Утган кунлар» ва «Меҳробдан чаён» таҳлилидагидек, ёзувчи ижодига синфийлик нуқтаи назаридан қарамоқчи бўлади. «Ёзувчи, — деб ёзади Ойбек, — қишлоқ ҳаётини, ундаги синфий муносабатларни кўрсатмайди» (50-бет).

Мунаққид Ойбекнинг бу мулоҳазаси ҳам ўша давр нообъектив андозавозлиги билан боғлиқдир. Тўғри, қиссада сўлкашларга ёқадиган ур-йиқитларни кўра бермаймиз. Бироқ «Обид кетмон»да Берди татар билан янги ҳаётнинг ёт унсурлари орасида рўй берган зид-

диятлар етарли даражада, ҳатто бир оз ошиғи билан акс этади.

Кўриниб турибдики, мунаққид Ойбек «Обид кетмон» таҳлилида нообъективликка йўл қўйса-да, ёзувчи Ойбек масалага объектив ёндашиш учун ҳаракат қилади. Баъзи мунаққидлар эса М. Шевердин ва Сотти Ҳусайн йўлини давом эттириб Абдулла Қодирийга нисбатан вульгар социологик фикр баён қилиш, уни сиёсий онг ва дунёқараш жиҳатидан қоралаш йўлига ўтдилар. Бунинг, энг типик намунаси Ж. Шарифий ва Олим Шарафиддиновларнинг «Обид кетмон ҳақида» номли мақоласи бўлди.

* * *

Мақола 1937 йилнинг июль ойида эълон қилинди. Бу Ойбекнинг китобидан бир йил кейин бўлди. Уша даврда демократиянинг борган сари издан чиққан субъективизми ҳукмрон бўлишини ҳисобга олганда мақола муаллифлари ўтмишда Абдулла Қодирий номига айтилган барча танқидий қарашлардан «юқори» кўтарилиши керак эди. Шундай бўлди ҳам. Бу «сиёсатдан» муаллифлар мақоланинг бошидаёқ Абдулла Қодирийга катта сиёсий айб юклайдилар. Улар адибнинг мақолани инқилобдан олдин ижод қила бошлаганини важ қилишиб: «...савдо саноат, буржуазиясининг вакили сифатида ўз асарларида буржуазия идеяларини ўтказди, миллатчиликни тасвир этди»,— дейиш билан бошладилар.

Каттагина бу мақоланинг асосий руҳи шу йўсинда давом қилади. Ҳатто, улар ёзувчини советларга қарши курашган ёт унсур сифатида характерлайдилар: Қуйидаги жумлага эътибор қилинг:

«Октябрь» инқилобидан кейин очикдан-очик аксил-инқилобчилар лагерига ўтган, Советларга қарши курашиб, ҳамма революцион кучларни бирлаштирган, босмачиликни ташкил этиб, интервенциячилар билан апоқ-чапоқ бўлган жадидлар қандай йўллар билан бўлса-да ишчи-деҳқон ҳукуматини йиқитиш фикрига тушдилар. Жадид ёзувчи А. Қодирий ҳам Совет ҳукуматининг душманлари билан бирлашиб Октябрни ашаддий душман сифатида қарши олди»¹⁵.

Бундан даҳшатлироқ ва қабиҳроқ айбномани ўйлаб чиқариш ҳам қийин бўлса керак! Муаллифлар бу умум-

¹⁵ «Қизил Ўзбекистон», 1937 йил 3 июль.

лашмаларни «далиллаш» учун адибнинг ҳар бир асарига ўзларича баҳо берадилар. «Утган кунлар» ҳақида гап кетганда, ёзувчининг «Отабек, Юсуфбек ҳожи, Қутидорларнинг яхшилиги, одампарварлиги, ислом динини юқори кўтарганлигини мақтайди» деган фикрни важ қилади.

«Меҳробдан чаён» ҳақида гап кетганда, «халқнинг хонларга қарши ғазоби кўрсатилмайди» деган даъво ни қилади. Ж. Шарифий, Олим Шарафиддиновлар хусусан «Обид кетмон»га нисбатан танқидий фикрларни янада чуқурлаштирдилар. Ҳатто, улар бу қисса ҳақидаги Р. Мажидий, Ойбекларнинг фикрларини бир чеккага суриб қўйиб қисса муаллифини ҳаётга синфий қарашдан маҳрум эканлигини яна ошириброқ қайд қилишга уринадилар. Уларнинг назарида, «Обид кетмон» «...синфий душманларга нафрат кўзи билан қарайди эмас, балки уларга хайрихоҳлик қилади», «...синфий душманларга қарши курашда четда турганлигини қоралайди».

Мақола муаллифлари ўз мулоҳазаларини давом эттириб Абдулла Қодирийни социалистик ҳаёт ва колхоз тузумини қадрламайдиган шахсга, ўта қолюқ одамга чиқарадилар. Ушбу бир хилдаги қабих фикрларни қайта-қайта такрорлайдилар. Бир жойда улар қуйидагича фикр юритишади:

«Обид кетмон» ўқувчида синфий душманларга нисбатан ғазаб, нафрат кўзғатмайди. Асар ўқувчини динга қарши тарбиялашдан узоқ туради»¹⁶.

Юқорида кўрдикки, Ойбек Берди татарни анча муваффақиятли чиққан образлардан бири сифатида кўрган эди. Ж. Шарифий, Олим Шарафиддиновлар эса бу образ моҳиятини ҳам тўла инкор қиладилар. Уларнинг фикрича «Берди татарнинг шахсий турмуши ўқувчининг кўнглини айнитади, холос».

Мақола қуйидаги уйдирма хулоса билан якунланади. «Булар кўрсатадики, «Обод кетмон»да ёзувчининг дунёга қарашиди мусбат ўзгариш йўқ. А. Қодирий совет воқелигини билмайди, турмушимизда бўлиб турган буюк воқеаларнинг (жумладан, колхоз қурилишининг) моҳиятини тушунмайди, янги ҳодиса ва янги одамларни кўрмайди»¹⁷.

Демак, мақола муаллифлари тасавурида Абдулла Қодирий тарихни бузиб кўрсатадиган, янгиликларни

¹⁶ Уша газета, ўша сон.

¹⁷ Уша газета, ўша сон.

ҳис қилолмайдиган адиб. Республика партия ташкилотининг органи бўлмиш «Қизил Ўзбекистон» газетасида бу хилдаги фикрнинг айтилиши Абдулла Қодирий ижоди ҳақидаги қарийб ўн йил давомида айтилиб келинаётган танқидий мулоҳазаларни бир тўхтама олиб келди. Улуғ адибнинг қисматини ҳал қилишда юқори нуқта бўлди.

Хуллас, Абдулла Қодирий ўзининг нафис санъати, ёзувчилик маҳорати, жасорати учун китобхонларнинг олқишларига сазовор бўлган Абдулла Қодирий ҳаётлиги даврида танқидчи адабиётшунослар ва ҳамкасбларидан бирор илиқ сўз эшитмади.

Уша кезлари ажабланарли бир воқеа рўй берди. Бошқа туркий халқ вакиллари адибга юксак баҳо бердилар. Жумладан, 1928 йили «Ўтган кунлар»нинг Озарбайжон тилига таржима қилиниб, унга илова қилинган сўз бошида қуйидагиларни ўқиш мумкин:

«Ўзбек адабиёти тарихида ҳам, биринчи ўлароқ, ҳаётий, тарихий бир роман ёзилиши билан ўзбек ижтимоий ҳаётида ўзбек халқининг ёзма нафис адабиётида жонланиш орзуси туғилди. «Ўтган кунлар» ўзбек халқининг ўтмишини, хонлар давридаги жоҳилонани сиёсатини, халқнинг феодализм давридаги чеккан азоб-уқубатларини кўрсатган бир романдир. «Ўтган кунлар»нинг қиммати ўтмиш хонлар давридаги қонли фожиалар, ўринсиз бош олишлар, ҳокимият учун курашларни тасвирлаб беришдадир.

Роман ўзбек адабиётининг биринчи романларидан ҳисобланади. Асарда бир тарафдан ўзбек ҳаёти, хотин-қизлар қисмати, уларнинг юмшоқ табиатлари, садоқатлари, ширин одатлари тасвирланган. Иккинчи тарафдан ҳам уларнинг оила ичидаги ҳаракатлари нафис суръатда кўрсатилган. Қаҳрамон ўзбек халқининг бутун савиясини ўзида тўплаган ўзбекнинг қавми бир типидир»¹⁸.

Адиб ўз элида эшитмаган тўғри ва объектив баҳо эди бу!

Ж. Шарифий билан Олим Шарафиддинов мақолаларидан кейин («Қизил Ўзбекистон», 1937 йил, 3 июль) июль ойининг ўрталарида Ўзбекистон ёзувчилар союзининг пленуми бўлади ва унда Чўлпон, Фитрат, Абдулла Қодирийлар қаттиқ танқид остига олинади, очиқдан-очиқ миллатчи белгиси уларнинг бўйинларига или-

¹⁸ Қаранг: Турдиев Ш. Тўплам. Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари. Тошкент, 1961, 76-бет.

нади. Пленум материалларининг шарҳига бағишланган мақоладан маълум бўлишича, пленумда А. Қодирий нутқ сўзлайди ва «Мен «Меҳробдан чаён»ни Октябрь инқилоби таъсирида ёзганман, совет ёзувчиси руҳи билан ёзганман» дейди. Пленум иштирокчилари ва шунингдек «Қизил Ўзбекистон» газетаси ҳам бу сўзларнинг самимийлигига шубҳа билдирадilar¹⁹.

Бундан кейин адабиёт ва санъат хусусида эълон қилинган барча мақола ва китобларда А. Қодирий ашаддий миллатчи, советларга қарши курашга бел боғлаган халқ душмани сифатида тилга олинади. Жумладан, «Қизил Ўзбекистон» газетасида эълон қилинган «Душмани чинакам фош қила билиш ва хатоларни «большевикларча тузатиш керак» деган редакцион мақолада Абдулла Қодирий ва Чўлпонлар ўзини қайта қура олмаган, янги тузумни қабул қилмаган ёзувчилар сифатида танқид қилинади²⁰.

Ниҳоят 1937 йилнинг сентябрь ойида Ўзбекистон ёзувчилар союзининг пленуми чақирилади. Пленумнинг асосий вазифаси «халқ душманларини» бутунлай фош қилишдан иборат эди. Бу ерда ҳам ашаддий миллатчи, ашаддий халқ душмани иборалари қайта-қайта ишлатилади. Ҳатто «Қизил Ўзбекистон» газетасида пленум якунларига бағишланган редакцион мақола «Душманининг сўқмоқ йўллари» деб аталади. Тухмат шу даражага бориб етадики, Абдулла Қодирийнинг совет тематикасида ёзилган асарлари янги тузумни масхара-лаш учун ёзилган дейилади. Бу хусусда шундай сўзларни ўқиймиз:

«Совет тематикасини масхара қилиш, совет воқелигини бузиб кўрсатиш—синфий душманининг кураш йўллариридандир. Абдулла Қодирийнинг «Обид кетмон»и бунга яққол мисолдир»²¹.

Шундай қилиб Ж. Шарифий, Олим Шарафиддиновлар ишлатган қораловчи сиёсий иборалар 1937 йилнинг сентябрь ойларига келиб Фитрат, Чўлпон, Абдулла Қодирий тақдирларини узил-кесил ҳал қилди. Фақат адабий органлар эмас, балки «Қизил Ўзбекистон» сингари партия матбуоти ёзувчилар союзининг кенг ҳуқуқли пленуми уларни ашаддий миллатчи ва халқ душманига чиқариб қўйди. Булар оқибатида ХХ асрнинг ноёб истеъдодлари, жумладан биринчи ўзбек ро-

¹⁹ Қаранг: «Қизил Ўзбекистон», 1937, 14 июль.

²⁰ «Қизил Ўзбекистон», 1937 йил 27 август.

²¹ «Қизил Ўзбекистон», 1937 йил 8 сентябрь.

манининг асосчиси Абдулла Қодирий тамоман сафдан чиқарилди. Ўзбекистон ёзувчилар уюшмасининг президиум составидан чиқарилди, ёзувчилар сафидан ўчирилди.

Бундан кейинги А. Қодирийнинг «фаолияти» икки-тагина сўз билан ифодаланиши мумкин. Бу—ноҳақ ҳибс ва хор ўлим.

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ ҲАҚИДАГИ ҲАҚИҚАТ

АДИБНИНГ ОҚЛАНИШИГА ОИД ХИЛМА-ХИЛ НУҚТАИ НАЗАР

Абдулла Қодирӣ авваламбор 30-йилларда ҳукм сурган антигуманистик тартиботлар қурбони бўлди. Бу тартиботлар қизил сўз бандаси бўлмиш баъзи ҳасадгўйларга йўл очиб берди. Алданиб бу, йўлга кирганлар битта эмас, иккита эмас—кўпчилик эдилар. Уларнинг аксарияти ҳозир ҳаётдан кўз юмганлар. Бироқ давр оқимига қараб алданганларнинг баъзилари ҳали ҳам ҳаёт. Биринчи марта Абдулла Қодирӣни «душман» деб атаб, интервентлар, босмачилар қаторига қўйган Ж. Шарифий ҳам, адиб ёзувчилар уюшмаси сафидан ўчирилганда фаол қатнашган, уни душман сифатида сафимизда турмасин деганлардан бири К. Яшин ҳам ҳаёт. Улар яна узоқ умр кўрсинлар. Бироқ икки оғиз сўз билан ўша кезлари давр талабига мувофиқ ноҳўя ишга бош қўшганлиқларини бўйинларига олиб тан олсалар юзлари ёруғ бўларди. Уларга ҳеч ким тазйиқ ўтказмайди. Уларнинг ҳам адабиётимиз олдида хизматлари бор. Бироқ бир вақтлар қилинган айбни тан олиш ҳам олижаноблик деб тушунилар эди. «Эгилган бошни қилич кесмайди!».

1989 йилда Р. Сафаровнинг «Хурликдан ўлим тансиқроқдир» номли мақоласи эълон қилинди. Мақолада Абдулла Қодирӣнинг тергов пайтидаги қисмати ҳақида архив материалларига асосланган маълумотлар берилади. Мақолани ўқиғач газетхонда шундай таассурот туғилади: ошкоралик замонида яшайпмиз деб бутун дунёга маълум қилдик. Дунё миқёсида ҳеч нарса ва ҳеч кимнинг номи яшириб қўйилаётгани йўқ. Бироқ Абдулла Қодирӣга гувоҳлик берганлар номи Р. Сафаров айта олмайди. Бизнинг назаримизда бу номларни очиқ айтиш керак. Бунинг сабаби шундаки, биринчидан, юқорида айтганимиздек, бу қабиҳ ишларга ўша давр—шахсга сиғиниш оқибатлари айбдор, гувоҳлик берганлар эса ўша давр қули бўлиб хизмат қилганлар, холос. Иккинчидан, 4—5 кишининг но-

мини айтмаслик шубҳали одамлар сонини кўпайтиради, бекорчи гап-сўзлар пайдо бўлади. Шунинг учун Р. Сафаровнинг яхши нияти оқибатда кўнгилсизликларни келтириб чиқариши турган гап.²²

Кейин нима бўлди?

Шахсга сиғиниш оқибатларининг қурбони бўлмиш Абдулла Қодирий ҳақида қарийб 20 йил танқид ва адабиётшуносликда бирор ижобий гап айтилган эмас. Аксинча, ўрни келган жойларда у «халқ душмани» ва «миллатчилик»нинг характерли намунаси сифатида тилга олинди. Бугина эмас, уни, умуман тилга олиш ҳам ман қилинди. Асарлари йўқ қилинди, ҳатто шу даражага бориб етдики, мабодо «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» романилари бирор кишининг қўлида борлиги маълум бўлиб қолса, унинг тақдири осонгина ҳал бўлган. У—халқ душмани. Бу ҳол қарийб чорак аср давом қилди.

Кейинчалик замон ўзгарди. 50-йилларнинг бошларида шахсга сиғиниш оқибатлари фож этилди. Ҳаётга илиқ шабада оралади. Мафкура масалалар қайта қурилади бошлади. Бу ҳам ўзидан ўзи бўлмади. Бунга КПССнинг XX съезди йўл очиб берди. Шу асосда бутун ҳаёт, шу ҳисобдан бадиий ижод ҳам янги нафас олишга киришди. Демократик нормалар кучга кира бошлади, ижодкорлар ишини ижодкорлар ҳал қилсин деган сўзлар эшитиладиган бўлди. Адабиётда ҳақиқий жонланиш бошланди.

Бошқача қилиб айтганда, янги давр эди бу. Ўзбек адабиёти нуқтаи назаридан бу илиқликнинг биринчи ва энг муҳим белгиси йўқ қилинганларни қайта тиклаш ҳисобланар эди. Иш энг йиригидан бошланиши табиий эди. Ўзбек зиёлилари ҳам биринчи ўзбек романнависи Абдулла Қодирий номини қайта тиклаш зарур эканини сидқидилдан ҳис қилар эдилар.

1956 йилда Ўзбекистон маданияти тарихида катта воқеа рўй берди. Октябрь ойининг бошларида республика интеллигентларининг биринчи съезди очилди. Унда ўзбек зиёлиларининг олдида турган вазифалар ҳақида ўша йиллари Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари Н. А. Муҳиддинов маъруза қилди. Қурултойда жумладан, у 20-йиллар адабиёти ҳақида гапириб шундай деган эди:

«Ҳамза ўзбек совет реалистик адабиётининг отаси»

²² Сафаров Р. Тошкент ҳақиқати. 1989 йил 21 ва 23 ноябрь сонлари.

дир. Унинг ижоди йигирманчи йилларга тааллуқлидир. Ёзувчилардан Ҳ. Олимжон, Ғ. Ғулом, Ойбек, Уйғун ва бошқалар 30 ва 40-йилларда адабиёт майдонига чиқдилар. Шундай бўлиб чиқадики, ўша даврда адабиётнинг Ҳамзадан бошқа йирик намояндалари гўё бўлмаган. Бундай деб ўйлаш ҳақиқатга тўғри келмайди.

Совет Ўзбекистони тарихидаги ана шундай жўшқин бир даврда, яъни Совет ҳокимиятини ўрнатиш, интервенцияни ва босмачиликни тугатиш, индустриштириш ва қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш, социализм қуриш даврида ўзбек адабиётининг бирқанча йирик намояндалари бўлмаган дейиш мумкинми?

Шу сабабдан, бизнинг фикримизча, адабиётни яхши биладиган ўртоқларимиздан бир группасига ана шу даврдаги ўзбек адабиётини ўрганишни топшириш, репрессия қилинган айрим ёзувчи ва шоирларнинг ишларини кўриб чиқиш ва ўша даврда ёзилган баъзи адабий асарларни таъқиқланиши нақадар нотўғри эканлигини аниқлаш тўғри бўлар эди. Ўз асарларида хато ва камчиликларга йўл қўйганлари ҳолда, душманлик ниятида бўлмаган ва давлатга қарши иш кўрмаган, ҳамма халққа нисбатан хонлик қилмаган ёзувчи ва шоирларни оқлаш, уларнинг энг қимматли асарларини қайтадан нашр этиш керак.

Абдулла Қодирий (Жулқунбой) каби машҳур ўзбек ёзувчисининг жиноятчи бўлганлигига ишониб қийин! А. Қодирий (Жулқунбой)ни оқлаш ва унинг бир қатор оммабоп асарларини қайтадан нашр этиш керак»²³.

Манбаларга қараганда Н. А. Муҳиддиновнинг мазкур сўзлари гулдурол олқишлар билан кутиб олинган. У партия номидан ўзбек китобхонларининг дилида оғир дард бўлиб ётган ҳақиқатни айтган эди.

Съездан кейин кўп ўтмасдан 1956 йил 26 октябрда «Қизил Ўзбекистон» газетасида Иззат Султоновнинг «Абдулла Қодирий ҳақида» номи билан қарийб бир бетлик мақоласи эълон қилинди. Бу 20 йилдан сўнг адабиётшуносликда Абдулла Қодирий ҳақида айтилган биринчи сўз эди.

Ўша пайтлар ўзбек зиёлиларини иккита ўй банд қилганини бугун тасаввур қилиш мумкин. Бири «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» сингари ўзбек роман-

²³ Муҳиддинов Н. А. «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1956 йил 13 октябр.

ларининг қайта тикланиши натижасида пайдо бўлган чексиз қаноат. Оддий китобхон учун эса бу ҳақиқий ва узоқ-узоқлардан буён қутилган байрам эди.

Иккинчиси, бу мақоладан кейин нима бўларкин, бирор кор-қол рўй бериб қолмасмикин, бирор догматик чиқиб мақолани жиддий хато сифатида баҳолаб хайрли иш ора-йўлда қолиб кетмасмикин деган ташвиш ва қўрқув эди. Қаноат қай даражада табиий бўлса, бу ташвиш ҳам шу даражада табиий эди. «Сутдан оғзи куйган одам қатикни ҳам пуфлаб ичади» деган халқнинг ҳикматли сўзи бежиз эмас.

Иззат Султонов сўзларига қараганда, бу хилдаги ҳаракатлар бўлган экан. Бироқ энди давр бошқача, адабий воқеаларга қарашлар ҳам бошқача эди. Ҳаётда XX съезд руҳи ҳоким эди. Шу сабабли Иззат Султонов мақоласи кўп ўтмасдан ҳаёт талаби асосида пайдо бўлган ҳужжат сифатида тан олинди.

Соғлом адабий жамоатчилик доираси беҳад хурсанд эди. Бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас эди. Ахир ўзининг юксак маҳорати, дид ва жозибаси билан фақат ўз халқи эмас, балки барча туркий халқларнинг муҳаббатини қозонган адиб яна санъаткор ёзувчилар сафига қайтарилаяпти.

Масаланинг илмий жиҳати ҳам муҳим эди. Иззат Султонов ажойиб санъаткор ижодини янгича тадқиқ қилди, ўша давр илмий қарашларга мос равишда таърифлади. Олим биринчи марта Абдулла Қодирий ўзбек прозасининг асосчиси эканини эълон қилди. У ёзди:

«Абдулла Қодирийнинг ўзбек адабиёти тарихига қўшган энг катта ҳиссаси шуки, у ўзбек халқи тарихида биринчи бўлиб реалистик роман жанрини майдонга келтирди ва шу билан Ўзбекистонда реалистик прозага асос солди»²⁴.

Шу билан баробар Иззат Султонов Абдулла Қодирий ижодининг адабий-бадиий воқеа сифатидаги асл моҳиятига тегишли қатор фикрлар айтди. Адибнинг рус халқига хайрихоҳлиги, бу халқ маданиятини қадрлай билиши, феодал жамиятига хос урф-одатларни фош қилишда тўғри йўл тутгани, унинг ижодига хос романтик бунёдкорликнинг марксистик эстетикага ёт эмаслиги ва ҳоказолар шулар жумласидандир.

Шу тарзда фикр баён қилиш у даврлар муҳитини ҳисобга олганда жасорат эди. Чунки, кўпчилик бу фикрларга қўшилган бўлса ҳам, айрим маданият «ар-

²⁴ «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1956 йил 28 октябрь.

боб»лари бирор иш рўй бериб қолмасмикин деган маънода, кўпроқ кимлардандир сиёсий хатолар топиб сўлкашлик қилишга одатланганлар, ўтмишнинг «зўравонлик» қораловчи сиёсий ибораларини бошқачароқ шаклга солиб жамоатчиликни чалғитишга тайёр турар эдилар. Шундай бўлмаганда Абдулла Қодирий билан бир қаторда турган «Кеча ва кундуз» муаллифининг ёзувчилар сафига қайтиши 80-йилларгача чўзилармиди?!

Нимаки бўлмасин, биринчи ўзбек романнависи ҳақида фикр айтилди. 70 йиллик ҳаётимизда ажабланарли ишлар кўп бўлганини ўйлаб ҳар хил фикрларга борасиз. Мана ўша фикрлардан баъзилари:

Ўзимиз йўқ қиламиз, ўзимиз қайта тиклаб хурсанд бўлиб юрамиз. Йўқ қилган пайтда: «Балли, бормисиз!»—деймиз. Қайта тиклаганда эса ўзимизга ўзимиз: «Зўрмиз-а! Ҳақиқат эгилади, лекин синмайди»,—деб қўямиз. Ўзимиз бузганмиз, ўзимиз тузиб, болаларча хурсанд бўламиз. Бузган пайтда: «Ҳаёт шу—курашлардан иборат»,—деймиз, қайта тузган пайтда: «Шундай бўлмаса бўлмас эди, мана бунга қойил!»—деб чапак чаламиз. Ўзимиз емирамиз, ўзимиз қайта бунёд қиламиз. Емирган пайтда: «Зўр бўлди!»—деб хурсанд бўламиз. Қайта бунёд қилганда: «Фақат ўзига ишонганлар бу ишни амалга ошира олади, бизнинг ўзимизга ишончимиз бор»,—деб мамнунлигимизни жаҳонга билдираамиз...

Кўпчиликка маълум бўлган «Инсон ўз ўтмиши устидан кула-кула узоқлашади» деган маъноли сўзлар эсга тушиши табиийдир. Эслаймизу бироқ йўқ қилган, бузилган, емирилган қанчадан-қанча улуглар, маданий, маънавий, моддий бойликларнинг ўрни тўлмаслигини англаб ачинамиз. На чора!

Нима бўлса ҳам бугун биз алоҳида мамнуният билан қайд қиламизки, Абдулла Қодирийнинг романлари минг-минг нусхада кўп марталаб нашр қилинди. Сержозиба романларга чанқоқ китобхонлар бу асарларни оғир ҳижрондан кейин топишган яқинлари сифатида қабул қилдилар. Рус тилига таржима қилиниб бир неча бор эълон қилинди. Ниҳоят чет тилларга ҳам таржима қилиниб, адиб ҳақида яхши фикрлар айтилди. Унинг асарлари асосида кинофильмлар яратилди, у ҳақда ҳақиқатни айтиш имконияти ҳам туғилди. Монографик ишлар ҳам яратилди.

* * *

Йиллар ўтди. Шахсга сиғиниш оқибатлари фош қилинган, зиёлилар бошига тушган оғир кулфатлар ҳам тугагандек эди. Абдулла Қодирий романлари ўзларининг ҳақиқий баҳоларини олиб қадрланадиган давр келгандек эди. Афсуски, бу ишлар кўнгилдагидек бўлмади. Шахсга сиғиниш давларида ҳукмрон бўлган мафкура ишлари устидан зўравонлик Абдулла Қодирий ижоди билан шуғулланаётган мутахассисларга ҳамон халақит берар эди. Бу ҳол унинг асарларининг нашридан бошланди. «Ўтган кунлар»ни нашрга тайёрлаш учун роса бир йил сарф бўлди. Адиб асарларини нашр қилиш учун комиссия тузилди. «Ўтган кунлар»ни нашрга тайёрлаш С. Азимовга топширилди. Таҳрир ишини бошлашдан олдин романга Иззат Султон томонидан сўз боши ҳам тайёрланди. Сўз боши ҳам муҳокама қилиниб мунаққид номига анчагина эътирозлар айтилган. Жумладан, Ойбек Абдулла Қодирийнинг «Марксизм-ленинизмдан узоқ»²⁵лигини қайд қилган. Ниҳоят, комиссия сўз бошини маъқуллади. Бироқ мунаққидга «Ойбек ва комиссия аъзоларининг А. Қодирий ижодининг ожиз томонларини янада кўпроқ ёритиш ҳақидаги таклифларини ҳисобга олиб, сўз бошига «Ўтган кунлар» романида эскиликка меҳр, роман ғоявий мазмунининг ожиз томони ҳақидаги тезисни қўшиш»²⁶ тавсия қилинади.

Бу тавсия «Ўтган кунлар»нинг таҳририга йўналиш берди. Шу асосда, назаримизда С. Азимов, «Ўтган кунлар»га ўша давр мафкураси талаблари асосида анчагина тузатишлар киритди. Шу сабабдан Ш. Қодирий қуйидагиларни қайд қилишга мажбур бўлган кўринади: «Афсуски Абдулла Қодирий асарини таҳрир қилинаётганда, ёзувчи ҳақида фикр билдираётган 24 ёшлик (Абдулла Қодирий «Ўтган кунлар» романини ёзаётганда 24 ёшда эди) йигитнинг яшаган, ижод қилган ва ёзган мавзусининг даври ҳақида чуқурроқ ўйлаб кўрмади»²⁷.

Шуни айтиш керакки, бу ишлар—шу шаклда «Ўтган кунлар»ни нашрга тайёрлаш, таҳрир, унга ёзилган «сўзбоши»га билдирилган мулоҳазалар аввало ўша давр мафкуравий вазият таъйиқи асосида рўй берди. Шу асосда топширилган «вазифани» ортиғи билан бажариш учун уринишлар бўлганини ҳам эътибордан соқит қилиш мумкин эмас.

²⁵ Қодирий Ш. «Гулистон» журнали, 9-сон, 1989 й., 12-бет.

²⁶ Ўша муаллиф. Ўша журнал, ўша сон, 13-бет.

²⁷ Ўша муаллиф. Ўша журнал, ўша сон, ўша бет.

Дарҳақиқат, «Ўтган кунлар»га Иззат Султонов ёзган «сўзбоши» ўшандан бир йил олдин «Қизил Ўзбекистон» газетасида эълон қилинган «Абдулла Қодирий ижоди» ҳақидаги мақоладан бир қадар чекинишлар билан романга илова қилинди. Мақолада ишора қилиб ўтилган баъзи бир масалалар «сўзбоши»да алоҳида таъкидланади. Жумладан, у Абдулла Қодирийни: «XX асрнинг бошида ижтимоий ҳаётда кун тартибда қўйилган ўзак социал масалалардан узок эди»²⁸,—деган фикрни ўртага ташлайди.

Шундай қилиб, Иззат Султонов «Сўз бошида ўша даврдаги мафкуравий вазият таъсирида Абдулла Қодирийни оқлаган, кўп жиҳатдан бу ижодкорни қайта тиклаган бўлсада, баъзи масалалардан, хусусан адибнинг дунёқарашига тегишли масалаларда М. Шевебрин, Сотти Ҳусайн, мунаққид Ойбекларнинг баъзи фикрлари доирасидан кўп ҳам юқори кўтарила олмади. Бу ҳол келажакда Абдулла Қодирийга нисбатан янги-янги айбномалар тўқишга туртки вазифасини бажарди. Кейин расмий доираларда—ижодкорларнинг катта анжуманларида бу фикрлар қабартирилиб айтиладиган бўлди. Вақт ўтиши билан Абдулла Қодирийдаң айб излаш авж олиб кетди. «Зарбдор» адабиётшунослар қизил сўз, догматик тушунчаларни дастак қилиб, туҳматомуз фикр юритишларга ўтдилар. Хусусан, турғунлик йиллари бу хилдаги кўп ва ибтидоий мулоҳазалар зўравонлик билан бирлашди. «Ўтган кунлар» ва «Меҳробдан чаён» тазйиқ остига олина бошлади. Бу хилдаги илм ниқобидаги зўравонлар ўзларини адабиёт тараққиёти учун жон куйдирадиган фидоий ҳисоблашдан ҳам тортинмадилар. Улар Абдулла Қодирий ижодига ўтмишда кескин танқидий фикрлар бекорга бўлмаган бўлса керак қабилда иш тутиб, адиб ҳақида айтилаётган битта ижобий фикр кетидан иккита салбий фикрни илова қилиб қўйишни лозим кўрдилар. Бунинг яққол мисолини С. Мирвалиевнинг «Ўзбек романи» номли китобида кўриш мумкин. Китобда муаллиф Абдулла Қодирий романларининг тарихий қисмати хусусида фикр айтишдан бошлайди.

У китобнинг бир жойида Абдулла Қодирийнинг ўтмишда нотўғри қораланиб келганини қайд қилади. У ёзади: «Маълумки, авваллари Абдулла Қодирийдек реалист ёзувчи ижодига нотўғри баҳо бериб келинган.

²⁸ Иззат Султон. «Ўтган кунлар»га ёзилган сўз боши. 1958, 14-бет.

Унинг адабиётимиз тараққиётига қўшган катта хизматларига панжа орасидан қаралган. Бу ҳол маълум даражада адабиётимиз тарихидаги шу даврни «бўш» қолдириб ўтишга олиб келди, адабий-ижодий методларни аниқлашга маълум даражада тўсиқ бўлди. Шу билан бирга ўзбек реалистик романининг тарихий йўлини тўла ёритишга ҳам халақит берди»*.

Бундан кейин С. Мирвалиев А. Қодирийнинг романлари фақат мазмун жиҳатдан эмас, балки шаклий жиҳатдан ҳам юқори турганини айтади.

«Ёзувчи А. Қодирийнинг «Ўтган кунлар» романи ҳам ғоявий, ҳам бадиий, ҳам форма жиҳатдан ўзбек адабиётида пайдо бўлган янги санъат асари—биринчи реалистик романдир. Чунки, Абдулла Қодирийгача бўлган бутун адабий тараққиётида адабий жанрнинг бу каби мукамал формаси—йирик проза асари яратилганлиги маълум эмас. Шунга кўра мазкур роман ҳақида ҳар қанча гапирилса, озлик қилади. Негаки, «Ўтган кунлар» романи ўзбек адабиёти тараққиёти тарихида янги босқич яратган асардир» (91—92-бетлар).

Китобнинг баъзи жойларида «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» юксак равишда баҳоланади. У қуйидаги сўзларни ёзади: «Абдулла Қодирий янги маънодаги реалистик романлар яратиб, адабий ҳаракатчиликда янги даврни бошлаб берди. Унинг «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» романлари айни вақтда реалистик роман жанри учун ҳам, тарихий роман жанрини яратиш учун ҳам қўшилган муҳим қадам бўлди» (89-бет). С. Мирвалиев ўз фикрини давом эттириб, «Ўтган кунлар»ни умумсовет адабиётида тарихий романчиликка асос бўлган асарлардан бири эканлигини тан олади.

Булар тўғри ва объектив фикрлар. Улар ўз руҳи билан Иззат Султоновнинг 1956 йилда А. Қодирий ҳақида XX съезддан кейинги илк марта эълон қилинган мақоласи руҳига тўғри келади. Бу фикрлар билан танишган китобхон «Абдулла Қодирий энди ўз тадқиқотчисини топибди, демак энди у адиб сифатида тўғри ва объектив баҳоланар экан-да», деган хулосага келади ва ўзида йўқ хурсанд бўлади. Дарҳақиқат, Абдулла Қодирий шу хилдаги қадрланишга муҳтож адиб эди.

Афсуски С. Мирвалиев бу фикрларда изчил турмади. У Абдулла Қодирий ҳақида айтилган ижобий фикрдан кейин ундан ҳар хил қарама-қаршилиқлар, чеки-

* Мирвалиев С. Ўзбек романи. Т., 1969, 87-бет (бундан кейин шу китобнинг бети қавсда бериллади).

нишлар, номукаммалликлар излади. Назаримизда С. Мирвалиев бор ҳақиқатни айтишга журъат қила олмади. У бу адиб ижоди хусусида гапирар экан, йиллар оша анъанага айланиб келган мафкуравий зўравонлик, Абдулла Қодирий ижодидан қандайдир камчиликлар излаш «анъанаси» ҳукмрон бўлди.

С. Мирвалиев бу ҳақда андиша ҳам қилмади, узоқ ўйлаб ҳам ўтирмади. Асар қиммати нима билан бошланиб, нима билан якунланиши хусусида бош ҳам қотирмади. Шу сабабдан китобнинг бошланишидаги илк жумлалардаёқ «А. Қодирий ижоди айрим қарама-қаршиликларга эга» деган изоҳни қўшиб қўйди (88-бет). Шундан кейин тадқиқотчи Абдулла Қодирий ижодидаги чекланишу, номукаммалликларни қайта-қайта такрорлади. Бу такрорларнинг моҳияти уч йўналишда кўзга ташланади.

Биринчиси, тарихга муносабат масаласидир. Маълумки, М. Шевердин, Сотти Хусайн, Ойбеклар Абдулла Қодирийни тарих «банда»си сифатида тарихга кўпроқ бўёқ беришдан кўра уни хронологик равишда тасвирловчи адиб сифатида характерламоқчи бўлдилар. Мазкур ишларнинг эълон қилинганига қарийб 3 ўн йиллик ўтган бўлса ҳам С. Мирвалиев ҳамон ўша қарашларнинг таъсирида бўлди. Узи тадқиқотчи сифатида бу ҳақда тузукроқ ўйлаб кўрмади.

Абдулла Қодирий унинг назарида «...жамият тараққиётига хос етакчи тенденцияларни бадий умумлаштиришда кўпинча тарихий фактлардан нарига ўтмай қолади. Ҳаётий ҳақиқатни бадий ҳақиқатга айлантиришда унинг дунёқарашидаги чекланганлик ва ижодий шаклланиб етмаганлиги тарихий фактни бадий тўқимага олиб ўтишида сезилиб қолган» (95-бет).

Фикрнинг шу тарзда қўйилиши (жумланинг ғализлигини ҳисобга олмаяпмиз) М. Шевердин, С. Хусайн ва Ойбекларнинг А. Қодирийнинг тарихга муносабати масаласидаги қарашларининг айнан такроридир. Бу қарашнинг асоссиз эканлигини исбот қилиш қийин эмас. Оддий китобхоннинг Абдулла Қодирий романларидан, жумладан «Ўтган кунлар»дан олган таассуротини тасаввур қилинг: «Ўтган кунлар»ни ўқиган ҳар бир кимсанинг тасаввурида биринчи галда Отабек ва Кумушларнинг муҳаббат фожиалари қолади. У узоқ вақтлар шу тасаввур таъсирида юради. Ҳатто шундай бўладики, бу фожиадан олган кечинмалар тарихий фожиалар ҳақида бевосита ўйлаб кўришдан маҳрум қолади. Борди-ю ўйлайдиган бўл-

са, китобхон Отабек ва Кумуш фожиалари орқали ўйлайди. Шундай экан, «Ўтган кунлар» ҳақида фикр юрита туриб тарих бадийий умумлашма даражасида берилмаган, бадийий тўқиманинг роли заиф деб ҳукм чиқариш тўғри бўлмайди. Бу фикрни айтиш учун ё асли догматик бўлиш керак, ёки адабиётнинг ўзига хос сирларидан беҳабар одам бўлиш керак.

С. Мирвалиев фикридан келиб чиқадиган иккинчи масала қаҳрамон танлашдир. М. Шейвердин, Сотти Ҳусайн, Ойбеклар ҳам А. Қодирийга ўзларининг танқидий муносабатларини шу масала нуқтаи назаридан баён қилган эдилар. Бу жиҳатдан ҳам С. Мирвалиев улардан узоққа кета олгани йўқ. У ёзади: «Яна муҳими, роман учун асос ҳисобланган бош қаҳрамонни танлашда ҳали ёзувчи тўғри йўлни топиб улгурмаган. Аниқроқ айтганда, ёзувчи фақат фактга суяниш орқасида адабиётнинг бадийий тўқимадан фойдаланишидаги ўзига хос «афзалликлари»дан фойдалана билмаган (95-бет). Кўраяпсизки, яна ўша эски чайналган гаплар: «Қаҳрамонни тўғри танлай билмаган, ҳаётнинг қайсидир томонига тўғри назар ташлай билмаган».

Бу ерда аниқ айтилмаса ҳам, жумланинг тагидан чиқадиган маъно бор. Бу ерда муаллиф: «романнинг асосий қаҳрамонлари меҳнаткаш халқ вакили эмас, ҳоким синф вакиллари дир», — демоқчи бўлади.

Бир зум тасаввур қилиб кўрайлик. Дейлик, «Ўтган кунлар»нинг қаҳрамонлари меҳнаткаш халқ вакиллари бўлсин. Юқори табақа вакиллари фақат уларнинг душмани сифатида кўрсатилсин. Бундай ҳолда «Ўтган кунлар» «Ўтган кунлар» бўлмай ё «Бой ила хизматчи», ёхуд «Қутлуғ қон» тарзидаги роман майдонга келар эди. Демак, муаллиф фикрича, «Ўтган кунлар»нинг яратилиши тарихнинг хатоси. Бу—асарни тўла инкор қилишнинг ўзи.

Ўз навбати билан С. Мирвалиевнинг бу ҳукми ўз салафлари сингари адабиётда ранг-барангликни инкор қилишдан иборат бўлиб, тор дунёқарашдан келиб чиқадиган андозавозликни ҳимоя қилишдир. Бизнингча китобхон жавонидан «Ўтган кунлар» ҳам, «Бой ила хизматчи» ҳам, «Қутлуғ қон» ҳам—ҳар бири ўз ўрнида тургани тузук.

С. Мирвалиевнинг учинчи даъвоси ҳам унинг масалага тор қарашларининг оқибати сифатида пайдо бўлган. Бу Ўрта Осиёнинг Россия ихтиёрига ўтиши билан боғлиқ масаладир. Бу масалада ҳам С. Мирва-

лиевнинг фикри ўта жўн ва ибтидоий, андозавозликнинг ёрқин намунаси. У қўйидагиларни ёзади:

«Худди шу ҳол (муаллиф А. Қодирий ижодига хос объективчиликни назарда тутаяпти—М. Қ.) Урта Осиё билан Россия ўртасидаги муносабатлар тасвирида, хусусан ўлкамизнинг Россияга қўшилишининг прогрессив томонларини кўра билмаган кишиларни тасвирлаганда ҳам кўзга ташланиб туради» (95—96-бетлар).

Наҳотки битта асарга ҳамма масалаларни кириштириш мумкин бўлса. Наҳотки битта асардан ҳаётнинг ҳамма муаммоларига жавоб топавериш мумкин бўлса! Урта Осиёнинг Россия ихтиёрига ўтишини тўғри тushунган бу ишда фаоллик кўрсатган ерли халқ вакилларининг бўлгани бордир. Бундайлар ҳақида ҳам асар ёзиш мумкин. Ижодкор жиловсиздир, аммо бу масаланинг «Ўтган кунлар»дагидек акс эттирилиши табиий ва объектив ҳақиқатга зид эмас.

Асар қаҳрамонлари ўз дунёқарашлари доирасида бу масалага муносабат билдирадилар. Улар назарида ўз халқининг ҳаётидаги тартиб-интизомлар келажакдаги тараққиёт талабига жавоб бермайди. Улар назарида бошқа халқлар ҳаёт тарзи, жумладан рус халқ ҳаётидаги тараққиётга тегишли янгилıklar маъқул ва манзур. Юсуфбек ҳожи ва Отабек қарашларидаги бу хислат ўз даврига—қаҳрамонлар руҳий оламига тўғри келади. Масалани бошқача талқин қилиш учун Абдулла Қодирий бошқа ҳаёт материалига мурожаат қилиши керак эди. Ундай ҳолда ҳам «Ўтган кунлар» «Ўтган кунлар» эмас, бошқа бир «кунлар» бўлиши турган гап эди.

Афсуски, Абдулла Қодирий умри бениҳоя қисқа бўлган. Агар у узоқ умр кўрганида бу масалага бағишланган махсус асар ёзиши ҳам мумкин эди. Бундай ҳолда балки у кейинги пайтларда яратилган баъзи асарлардагидек андозавозликдан ташқарида бўлиб, тарихнинг катта билимдони сифатида масалага ойдинлик киритган бўларди.

С. Мирвалиевнинг китобида яна бир даъво борки, бу ҳақда ҳам фикр айтмасдан ўтишнинг иложи йўқ. Бу «Меҳробдан чаён»нинг «мукамаллиги», «Ўтган кунлар»нинг эса «номукамаллиги» масаласидир.

С. Мирвалиевнинг китобида қўйидаги жумлани ўқиймиз:

«Абдулла Қодирий ўзининг «Меҳробдан чаён»ида «Ўтган кунлар»га қараганда ғоявий жиҳатдан анча юқори кўтарилган эди» (109-бет).

Масаланинг қизиқ жойи бор: реалистик эстетика асарлар давомида адабиёт ва санъатда мазмун ва шакл бирлигидан келиб чиқиб иш кўриш зарурлигини талаб қилиб келади. Мунаққидчилик тарихида шу йўл билан таҳлил қилинган асарлар тўғри баҳолангани маълум. Шундай экан, қандай қилиб бир асар иккинчи асардан ғоявий жиҳатдан юқори-ю, бадийят жиҳатдан паст бўлиши мумкин. С. Мирвалиевнинг бу билан иши йўқ.

Муаллиф ўз қарашларини исботлаш учун «далиллар» келтиради. Унинг назарида «Меҳробдан чаён»да бир-бирига зид икки синф вакиллари бор. Улардан бири Анвар, Раъно, Султонали, Сафарлар бўлса, иккинчи томонда Худоёрхон ва унинг Муншийлари. Бу «далил»ни ўқиб ўйлаб кетасиз. Наҳотки синфий бўлишни шу даражада ибтидоий тушуниш мумкин бўлса! Ахир на Анвар, на Раъно ва на Султонали ўзаро муомала-ю хатти-ҳаракатларда ўзларининг синфий бирлигини эсламайдилар, бу бирликдан фойдаланишни хаёлларига ҳам келтирмайдилар.

Фикрларини исботлаш учун С. Мирвалиев тафсилотга кўчади. «Ўтган кунлар»даги Отабек унга асарнинг бошидан охиригача «бир меъёрда берилган» бўлиб кўринади. Бу—далилсиз фикр!

Аввало Отабек образининг «бир меъёрда» берилганини қандай тушуниш мумкин? Наҳотки, бу образ тасвиридаги психологик тўлқинлар, қаҳрамонлар қисматига хос тубсиз «жар» лабига бориб қайтишлар, персонажлар руҳий оламида рўй берган руҳий ларзалар «бир меъёр»ни бузмаган бўлса.

Бир вақтлар Ойбекнинг «Навоий» романидаги Алишер образига нисбатан шу тарздаги, яъни «статик образ» деган ноҳақ фикр айтилган эди. Назаримда С. Мирвалиев Навоий образига нисбатан ишлатилган бу тушунчани механик равишда Отабек образи тасвирига кўчириб қўяқолган кўринади.

С. Мирвалиев ноилмий фикрини чуқурлаштирмақчи бўлиб, Анвар ва Раънолар характери «ўсишда, ривожланишда берилган», «...асар бошида оддий, содда бир етим бола» Худоёрхонга қарши туришга қодир «такомил»га эришади, дейди.

Бу ерда ҳодисалар зўрма-зўраки ғоявийлик, синфийлик томон тортилаяпти. Аввало, Анварнинг «оддий, содда ва етим»лиги бу образининг синфий моҳиятига алоқаси йўқ. Унинг характери ўртаҳол руҳоний оиласида шаклланади. Адиб Анварнинг етим ва кам-

Бағаллик даврларини тасвирлаб ҳам ўтирмайди. Ёзувчи бу фактларни шунчаки қайд қилиб ўтаверади. Унинг руҳоний қизи Раъно билан ҳамфикр бўлиши улар орасидаги синфий бирлик асосида эмас, балки ёшликдан қўйилган кўнгилга, ҳаётга муносабатнинг мос тушишига боғлиқ, холос. Султонали билан яқинлашуви эса уларнинг синфий манфаатларидан кўра инсонийлик хислатларининг бир-бирларига мос тушиши билан боғлиқ.

Ҳар ҳолда бу учта образни кўпроқ ташқи белгиларига қараб хон ва унинг муншийларига қарши турадиган қандайдир курашчан синф вакиллари сифатида беришни талаб қилиш асардан тўғри хулоса чиқариш эмас. Гап Худоёрхон ва унинг муншийларига келганда, улар ҳам бутун синф манфаатини қўриқлаётгани йўқ, «меҳнаткаш етим болага» қарши курашаётгани йўқ. Хон ўзининг удумига бўйсунмаган хизматчисига муносабат билдирапти.

Шундай қилиб, «Меҳробдан чаён»да С. Мирвалиев айтмоқчи «Ўтган кунлар»дан катта фарқ қиладиган синфий табақаланишув, улар орасидаги зиддиятни кўрмаймиз, ёзувчи ҳам бунни акс эттиришни ният қилган эмас. У ҳаётни ўрганган, ундан келиб чиқадиган реал ҳақиқатни тасвирлаган. Бу реал ҳаётда қандайдир синфий оҳанглар бор, албатта. Бироқ романдаги зиддиятлар доим ҳам шу синфий оҳангдошликлар билан бево-сита боғлиқ равишда тасвирланавермайди.

Бизнинг назаримизда «Меҳробдан чаён»ни ёзишда адиб психологияси ва нияти қуйидагича эди: «Меҳробдан чаён»га материал тўплаб, уни ёзишга киришадиган даврларда «Ўтган кунлар» учун Абдулла Қодирий қаттиқ танқид қилинди, «Ўтган кунлар»ни буржуазия мафкураси асосида ёзилган, советларга ёт асар, деб эълон қилдилар. Танқиднинг асосий фикри қаҳрамонларнинг юқори табақа вакиллари орасидан танлангани атрофида айланган эди. Адибнинг ижод ақидалари бўйича «Меҳробдан чаён» қаҳрамонлари ҳам ўша муҳит одамларидан бўлиши керак. Бироқ ноҳақ танқид адибни эҳтиёт бўлишга чақиради, унга жавобан адиб адабий услуб ишлатади ва иккинчи роман бош қаҳрамонини собиқ «етим, оддий бола»дан ўсиб чиққан, деб кўрсатади. У яна шуни ҳам яхши билдики, Анвар ўзи туғилган муҳитдан чиқиб хон саройига келиб ишлаши ишонарли бўлмас эди. Шу сабабдан уни «етим» ва Қўқонда руҳоний оиласида тарбия топган қилиб кўрсатади. Бу ҳол—моҳир футболчининг ўз

рақибини алдаб ўтиб, коптокни мўлжал томон элтишдек гап эди. Акс ҳолда «Ўтган кунлар» учун адиб бошида ўйнаган калтакнинг зарби бир неча баробар ошиқ бўлиши турган гап эди.

Масаланинг бошқа бир ажабланидиган томони ҳам бор. Гап шундаки, С. Мирвалиев «Меҳробдан чаён»ни Абдулла Қодирий ижодида ғоявий жиҳатдан олға қўйилган қадам ҳисоблайди-ю, умуман эса уни етук асар ҳисобламайди. Бу Абдулла Қодирий ижодини умуман камситиш эди. Адибнинг катта ютуқ бўлмаган асари унинг ижодида ютуқ ҳисобланиб, бошқа етук асар камситилса-ю, ўз навбати билан бу «ютуқ» дейилган асар ҳам номукаммал бўлиб чиқса? Бу адиб ижодини умуман ерга уруш билан баробардир.

«Меҳробдан чаён»даги номукаммалликни С. Мирвалиев аввало Отабекка нисбатан мукаммал ҳисобланган Анвар образи билан боғлайди. У ёзади:

«Асарда Анвар ва у мансуб бўлган меҳнаткаш омма, эксплуатация қилинувчи синф эксплуатация қилувчи синфлар сингари кенг ва атрофлича тасвирланмади: Анвар ва Раънолар характеридаги исёнкорлик ва ҳаракат чуқур тус олмади, феодал зулмига қарши бўлган меҳнаткаш халқ норозилиги манзараси етарли кўрсатилмади» (113-бет).

Аввало Абдулла Қодирийнинг бу романда ҳам икки томонга икки синф вакиллари саф тортган ҳолда тартибга солиб жангга киритиш нияти бўлмаганини ҳисобга олиш керак. Энди бир зум адибни С. Мирвалиев андозаси билан роман яратди деб ҳисоблайлик. Бундай ҳолда Анвар Раъно билан биргаликда тўғарақлар тузар, балки газеталар ҳам чиқарар, қишлоқлардан деҳқонларни, шаҳардан ҳунармандларни йиғиб уларга бош бўлиб, қизил байроқ кўтариб хонга қарши юриш қилиши керак бўлар эди. Шундагина бу роман мунаққид истагини қондирган бўлар эди.

Кўриниб турибдики, мунаққиднинг бу истаги реал ҳаётга эмас, балки социалистик реализм методининг «ҳаётни инқилобий тараққиёт» йўсунида кўрсатиш деган идеал принципи асосида пайдо бўлган. Шу асосда у ўзининг нореал фикрини бемалол, ҳеч иккиланмасдан баён қилаверган.

Гап фақат Абдулла Қодирийнинг синфий жиҳатдан «ноетук»лигида эмас кўринади. С. Мирвалиев адибга умуминсон нуқтаи назаридан ҳам қатор таъналар қилади. Жумладан, у «Меҳробдан чаён»да хронологик тасвир ҳамон устун келаётгандек кўринади»

дейди. Бу билан ўзи томонидан яхши тасвирланган деган образларни—Анвар ва Раъноларни ҳам номукаммалликда айблаиди. Шу билан у ўзига ўзи қарши чиқади ва ёзади:

«...Раъно ва Анварлар, Солиҳ маҳдум ва Абдурахмон домла ҳақидаги тасвирларгача пухта бадий бўёқларда берилса ҳам тарихий воқеалар тасвири, уларнинг қаҳрамонлар билан бўлган муносабати маълум даражада хронологик тусга эгадир. Шу жиҳатдан ҳам ёзувчи тарихга келганда анча бўш, бадий тасвирлайди» (113-бет).

Савод жиҳатдан сўзларнинг пойма-пойлигини, ҳатто бундан олдин ўзи айтган фикрларга зид туришини қўятурайликда, бу ердаги асосий масала—«тарихни хронологик тарзда тасвирлайди», деган фикрга эътибор берайлик.

Биринчидан, Абдулла Қодирий «тарихни бадий тарзда акс эттира олмади», деган фикр М. Швердиндан бошланиб, С. Ҳусайнга, Ойбеклардан ўтиб С. Мирвалиевгача етиб келган масаладир. Иккинчидан, мен ҳурматли китобхонга мурожаат қилмоқчиман.

— «Меҳробдан чаён»ни ўқиган қайси бирингизнинг эсингизда тарихий воқеалар саналари сақланиб қолган, сақланган бўлса қайси тартибда? Ҳатто романни яқиндагина ўқиб чиққан китобхон бу воқеалар саналарини эслайолармикан?

Иўқ, албатта. Сўзсиз, у биринчи галда қаҳрамонлар хатти-ҳаракатларини, хусусан Анвар билан Раъно муҳаббати ва улар жасорати-ю қисматларини, умуман уларнинг характер хусусиятларини, Солиҳ маҳдум характерининг ўзига хос белгиларини эслаб қолади. Адиб ниятидаги воқеалар доим унинг диққат марказида-ку. Романдаги тарихга тегишли хабарлар ёзувчи учун асар қаҳрамонларининг руҳий қиёфасини давр билан изоҳлаб, ишонарли қилиб кўрсатиш учун зарур бўлганини адабиёт илмидан саводи бор ҳар кимса ҳам дарров пайқаб олиши мумкин. Бошқача қилиб айтганда, тарихий саналар адиб учун ижодий восита, холос.

С. Мирвалиевнинг таъкидлашича, асарнинг бадий қиммати «бадий нутқи, сюжет ва композицион қурилиши, характерлар системаси, фабула яратиш билан белгиланади» (118-бет). Бу—тўла бўлмаса ҳам тўғри фикр.

«Хуллас, ёзувчи «Меҳробдан чаён» романида гоёвий, бадий жиҳатдан анча пишиқ қалам тебратганлиги сезилиб туради (демак, у мукамал асар—М. Қ.). У «Ўтган кунлар»да ишланмаган, қиёмига етмаган романга хос хусусиятларни мазкур романида анча чуқурлаштирди, ...қаҳрамонларни танлашда (унинг назарида бу бош масала—М. Қ.) ва улар тақдирини ҳал қилишда (ёзувчи қаҳрамонлар тақдирини ҳал қилар эканми?—М. Қ.), психологиясини очишда ҳам кўриниб туради» (113-бет).

Биз юқорида «Меҳробдан чаён» романининг номукамаллиги хусусидаги С. Мирвалиев фикрларини қайд қилган эдик. Бир бетнинг ўзида бир асарни ҳар жиҳатдан кўкларга кўтариб, шу ернинг ўзида ҳар жиҳатдан номукамалликка чиқариш, ҳар қандай «адабиётшунос» қўлидан келавермайди. Бунинг учун ё фикрлар ўта пойма-пой, масъулиятсизлик билан баён қилиниши керак, бу фикрни эълон қиладиган ноширни ҳам топиш керак ва ёки ноёб кўзбўямачи бўлиш керак.

Асл ҳақиқат қандай? «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» романларини қандай баҳолаш мумкин? Фикр мантиқли бўлиши учун бу саволга қисқароқ бўлса ҳам жавоб бериш лозим кўринади.

Классик адибларнинг ҳамма асарлари ҳам бир даражада юқори савияда бўлавермаслиги маълум. А. С. Пушкин деганимизда кўз олдимизга биринчи галда «Евгений Онегин», Н. Гоголь деганимизда «Ўлик жонлар», «Ревизор», Л. Толстой деганимизда «Уруш ва тинчлик», «Анна Каренина»лар келади. Абдулла Қодирий деганимизда сўзсиз биринчи галда кўз олдимизга «Ўтган кунлар» келади. Кейин унинг «Меҳробдан чаён» романи, «Обид кетмон» ва сатирик қиссаларини эслаймиз.

Одил Ёқубов (1989 йил октябрь) Ўзбекистон Олий Совети мажлисида ўзбек тилига давлат тили мақомини бериш масаласи муҳокама қилинганда Абдулла Қодирий номини Отабек, Кумуш ҳақида дoston яратган адиб сифатида тилга олди. Буни у бекорга айтгани йўқ, чунки авваламбор Отабек ва Кумуш қисматини тасвирлаган роман—«Ўтган кунлар» адибни Абдулла Қодирий қилган асардир.

«Меҳробдан чаён» ҳам унча паст даражадаги асар эмас. Борди-ю, Абдулла Қодирий «Ўтган кунлар»ни ёзмаган бўлиб, фақат «Меҳробдан чаён»ни яратиш билан чекланган бўлса ҳам, у адабиёт тарихида биринчи ўзбек романнависи бўлиб қолар эди. «Меҳроб-

дан чаён» шу ҳукмга арзыйди. Бироқ «Ўтган кунлар» — «Ўтган кунлар»! Шу роман адибнинг шухратини мисли кўрилмаган даражада юқори кўтарди. Шу маънода «Ўтган кунлар» Абдулла Қодирийнинг шоҳ асаридир! Шундай экан, нега «Ўтган кунлар»ни камситиб «Меҳробдан чаён»ни кўтариш учун уринадилар? Бунинг сабаблари нимада.

Биринчидан, нима бўлса ҳам, қандай йўл билан бўлса ҳам, Абдулла Қодирийни камситиш. Уни камситмасдан фикр айтиш баъзи мунаққидлар учун адиб бўйнига юкланган «миллатчи», «буржуа мафкурачиси» деган қора номларга шерик бўлаётгандек кўринаверар эди. Иккинчидан, адабиётнинг асосий омили бўлган бадийятни қадрламадан, айрим ҳолларда уни тушунмаслик, асарни баҳолаганда бадийят қонуниятларидан келиб чиқиш ўрнига адиб акс эттирган ҳаёт материали маъносидан эмас, балки материалнинг ташқи белгиларидан, аксарият ҳолларда мунаққид ўзининг сохта истакларидан келиб чиқиб фикр юритишидадир. Яна бир марта қайд қиламиз, бу ўта ғайриилмий йўлдир.

Фикрни яна ҳам ойдинлаштириш учун бадийят қонуниятларини ҳисобга олиб Абдулла Қодирийнинг «Меҳробдан чаён» романига назар ташлаб кўрайлик. Унда қуйидаги манзара кўз олдингизда намоён бўлади.

Ёзувчининг асл душмани истибод, қолоқлик, ҳуқуқсизликлар эди. У «Ўтган кунлар»ни ҳам, «Меҳробдан чаён»ни ҳам шу мавзуга бағишлади. Битта фарқи шунда бўлдики, адиб «Ўтган кунлар»да роман воқеаларини, хон зулмини акс эттиришдан ташқари тараққиётнинг жиддий рақиби бўлмиш қолоқ урф-одатлар, жумладан ота-она орзуси атрофига йиғди. Бундан ташқари яна бошқа қатор масалалар ҳам тасвир этилади, бироқ улар ёзувчи диққат марказида турмади. Сарой ичидаги зиддиятлар, фисқу-фасодлар адиб истаган даражада «Ўтган кунлар»га сифмади. Шу сабабдан ҳаётнинг бу томонларига махсус роман бағишлашни ният қилди ва «Меҳробдан чаён»ни ёзди. Мана бу романнинг ёзилишига тегишли ҳақиқат.

Ҳа, ўзбек романчилиги тарихида «Ўтган кунлар» — мукаммал асар. Хўш, «Меҳробдан чаён»чи? Унда қандайдир бадийятга тегишли чекинишлар борми? Ҳа, бор. Лекин бу чекинишлар ҳам романи ерга уриб юборадиган даражада эмас.

Гап шундаки, Анварни «етимликдан чиққан», «оддий меҳнаткаш фарзанди» эканини қайд қилиш ба-

дийят жиҳатдан муаллифга катта иш берган, деб бўлмайди. Демак, С. Мирвалиев фазилат ҳисоблаган белгилар ёзувчи учун роман қимматини кўрсатадиган белгилар эмас. Юқорида айтганимиздек, бу фақат «рақиблар»ни тинчитиш учун ўйлаб топилган йўл эди. Иккинчидан, Анварнинг хон саройидан чиқиб кетиши романда тасвирланган даражадагидек осон бўлмаслиги керак эди. Бу ёзувчининг камчиликларидан бири. Тўғри, бу ерда Абдулла Қодирийга хос романтик тасвир ва шартлилик бор. Бироқ реализм романтизмга қурбон бўлмаслиги, шартлилик шубҳа уйғотмаслиги керак эди. Назаримизда шу йўл билан бориш ҳам ўша давр талаби билан ҳисоблашиш натижаси бўлган.

Анвар саройдан чиқиб кетди ҳам дейлик. Бундай ҳолда адиб бошқа бир ҳақиқатни ҳисобга олиши керак эди. Хон уни ўз ҳудудидан омон-эсон чиқиб кетишига йўл қўйишига ишониш қийин. Борди-ю чиқиб кетди ҳам дейлик. Бундай ҳолда хон уни осмонга чиқса оёғидан, ерга кирса қулоғидан тортадиган қудратга эга эди. Унинг Тошкентга келиб тинч-тотув умр кечириши у даражада ишонарли эмас. Тарихда бу фикрни тасдиқлайдиган воқеалар кўп. Кўқондан Тошкент икки қадам жой, ёпиқ чегара йўқ. Ун минглаб чақирим масофада, Мексиканинг қайси ям ороллари-дан бирида беркиниб олган Троцкийга Москванинг қўли етибди-ку.

Хуллас, Абдулла Қодирий Анварни ҳаётнинг табиий оқими—фожиадан сақлаб қолади. Шу билан ижтимоий муҳит ва характер мантиқига маълум даражада путур етади. Адиб А. С. Пушкин «Татьяна менинг рухсатимсиз эрга чиқиб кетди», ёки Лев Толстой айтганидек, «Анна менинг рухсатимсиз ўзини поезд тагига ташлади» деганидек, «Менинг ихтиёримдан ташқари бўлган ҳолда Анвар Тошкентга қочиб кетди» дея олмайди. Бу ерда адиб ихтиёри сезилиб туради. Бу хил ечим икки ҳолат билан боғлиқ эди. Бири, адиб китобхонни бир марта даҳшатли ларзага солган, фожиа яратиб «Ўтган кунлар»даги мусибатли қисматни такрор қилишни истамади. Иккинчидан, бу ўринда ҳам ўз қаҳрамонини руслар ҳоким турган жойга ўтказиб «Абдулла Қодирий русларга қарши» демоқчи бўлган мафкуравий муҳолифларини тинчитмоқчи бўлди. Лекин бу ҳар икки ҳолат ҳам ёзувчини тўла оқламайди.

Демак, «Меҳробдан чаён» биринчи романинг қаттиқ танқидга учраганидан кейин замон зайлига ён босиб ёзилган романдир. Абдулла Қодирий учун бошқа

Йўл йўқ эди. Шунга қарамасдан адибни ашаддий «душман», «аксилинқилобчи», «босмачиликнинг ташкилотчиларидан бири» (Ж. Шарифий, Олим Шарифиддинов) деганлар учун «Ўтган кунлар» қаторида «Меҳробдан чаён» ҳам ҳисобда бўлди. Адибни ҳеч нарса сақлай олмади—на у ишлатган ижодий приём ва на замон зайлига ён босиш.

Хулоса шундан иборатки, «Меҳробдан чаён» ўша замон руҳини, ҳаёт тарзини, кучлар муносабатини, халқ маданий даражасини акс эттирадиган асарлардан бири бўлди. Характерлар тасвири одатдагидек жозибали, тил сержило, психологизм чуқур, воқеа ва деталлар ишонarli. Шу фазилатлари билан у оғир даврларнинг емирувчи бўронларига бардош берди. Шу маънода «Меҳробдан чаён» романи «Ўтган кунлар»да адиб эришган юқори босқични мустақкамлаган асардир.

Нега биз С. Мирвалиевнинг зиддиятли қарашларига батафсил тўхтадик? Бунинг сабаби шундаки, М. Севердин мақоласидан бошлаб Абдулла Қодирий ижодига қуруқ социологизм нуқтан назаридан сиёсий хулосаларга асосланиб қаттиқ танқидий муносабат билдириш адибни ҳибсга олиш билан яқунланган эди. 50-йилларга келиб Абдулла Қодирийнинг оқланиши маълум даражада чала қолиб кетди. Иззат Султонов «Абдулла Қодирий ижоди ҳақида» деб аталган мақоласида («Қизил Ўзбекистон», 28 октябрь, 1956 й.) эҳтиёткорлик билан айтилган ижодий чекланиш ҳақидаги фикрлари «Ўтган кунлар»нинг 1958 йил нашрига илова қилинган сўзбошида ҳадиксирашлар натижаси ўлароқ керагидан ортиқча қабартириб кўрсатилди. Унда Иззат Султонов М. Севердиннинг адибга нисбатан «майда буржуазия мафкурасига тегишли ёзувчи» деган фикрларини қарийб такрор айтди. Бундан баъзи мунаққидлар жумладан, С. Мирвалиев кабилар «унумли» фойдаланишди. Улар сўзбошидаги илгаригидек ижтимоий ва сиёсий йўналишдаги танқидни ўзлаштириб олишиб, «Абдулла Қодирийга нисбатан муносабат ҳали ҳам ўша-ўша экан-да» деган хулосага келишди. 1969 йилда эълон қилинган С. Мирвалиевнинг «Ўзбек романи» китоби шу хилдаги қарашлар натижаси ўлароқ майдонга келди. Юқорида кўрсатганимиздек, С. Мирвалиев Абдулла Қодирийнинг оқланишини ва унинг асарларининг умум фазилатларини тан олган бўлиб кўп жиҳатдан 30-йиллар мунаққидчилигига хос бўлган ижтимоий оҳангдаги сиёсий маънодаги айбномаларни яна бир сидра такрорлади. Фақат бу

билангина қаноатланмасдан янги низомлар, яъни «Меҳробдан чаён»га нисбатан «Ўтган кунлар»ни номукамаллиги ҳақидаги масалани янгилик сифатида китобига киритди. Хуллас С. Мирвалиевнинг «Ўзбек романи» номли китоби баъзи «зарбдор» танқидчиларни Абдулла Қодирийга қарши «жанговар» юриш қилиши учун трамплин вазифасини адо этди.

Турғунлик даврларида С. Мирвалиев ривожлантирган танқидий қарашларнинг кейинчалик авж олиб кетишига бошқа сабаблар ҳам бор эди. Булардан бири шу эдики, шахсга сиғиниш ва турғунлик йилларида ўртамиёначилик ҳар қачонгидан кўра кўпроқ ривожланган эди. Абдулла Қодирий сингари санъаткор адиб асарларини камситиш бу ўртамиёначиликка қўл келарди. Шу сабабга кўра бу даврда ўртамиёна, баъзан ундан ҳам паст даражадаги асарлар баҳорда ёмғирдан кейин пайдо бўладиган қўзиқоринлар сингари бирданга кўпайиб кетди. Шунга яраша сохта ёзувчилар ҳам пайдо бўлди. Бу оқимнинг ўз тадбирлари ҳам бўларди. Ҳар хил декадалар, ҳафталиклар, учрашувлар, юбилейлар.. Улар ҳам асосан ўша ўртамиёначилик фойдасига ишлар эди. Баъзан баҳслар уюштирилиб, уларда бадинят жиҳатдан етук асарлар танқид остига олинар эди.

МУҚИМИЙ БАЛАНДМИ ЕКИ ҚОДИРИЙ?!

Адабиёт масалаларини ёритиши керак бўлган «Ўзбекистон маданияти» газетаси (бош муҳаррир Л. Қаюмов) етмишинчи йилларнинг бошларида адабий жараён ҳақида катта мунозара очди. Баҳс мавзуси умумлашма тушунча—реализм бўлса ҳам, гап асосан Абдулла Қодирий атрофида айланди. Адиб танқидий реализмдан олиб, социалистик реализмга; социалистик реализмдан олиб, танқидий реализмга ўтказиб қўйилди. Ижодкор бамисоли копток бўлиб, уни у дарвозадан бу дарвозага, бу дарвозадан у дарвозага сурдилар. Ақл бовар қилмайдиган нообъектив фикрлар айтилди.

Тўла ярим йил давом этган баҳс иштирокчиларининг рўйхати анчагина бор. Баҳсда турли-туман фикрлар айтилди. Уларнинг баъзилари хусусида фикр юритиш етарли бўлса керак деб, ўйлайман.

Баҳс юритувчилардан бири Ҳ. Абдусаматов бўлди. Танқидчи одатдагидек Абдулла Қодирий асарларининг бадий баркамоллигини тан олди. Мана Ҳ. Абду-

саматов қаламига мансуб «Ҳаёт ҳақиқати ва реализм» деб аталган мақоладан бир жумла:

«Абдулла Қодирий ўзбек адабиётида кўп бадий дурдоналар қолдирди. Миллий адабиётимизда биринчи бўлиб профессионал романлар ёзди. Ўзбек романчилигига асос солганлардан бири бўлиб қолди»²⁹.

Бу—адиб ижодига берилган юксак баҳо. Унинг асарлари «дурдона». У биринчи «профессионал роман яратган», «ўзбек романининг асосчиларидан бири»...

Ҳ. Абдусаматов мақоласининг моҳиятига тегишли гапдан олдин айтиб ўтиш керак бўлган бир фикр бор. У Абдулла Қодирийни ўзбек романчилигининг асосчиларидан бири дейди. Ҳолбуки, бу жанрнинг бошқа асосчиси йўқ.

Бу даврга келиб адиб ўзбек романчилигининг ягона ва ҳақиқий асосчиси сифатида тан олинган эди!

Бу ерда масаланинг бошқа томони ҳам бор. Абдулла Қодирий ижодига хос бадийликни илгари ҳам ҳеч ким—на М. Шевурдин, на С. Ҳусайн, на Ойбек ва на С. Мирвалиев—инкор қилган эмас. Уни знёли, ёзувчи сифатида 30-йилларда сафдан чиқарган асосий даъво, у яратган асарларнинг мазмуни, ёзувчи дунёқараши, жумладан синфийлик масаласи эди. Ҳ. Абдусаматов ҳам ўз ҳамфикрларидан 30 йил кейин яна ўтмишда адиб белини қайирган ўша қуролни ишга солади. Бу гал ҳам «инқилоб», «марксизм-ленинизм» деган даъво кўндаланг бўлиб турди. У ёзди:

«А. Қодирий Улуғ Октябрь моҳиятини анча вақтлар тушуна олмаслиги, марксизм-ленинизм таълимотини эгаллаб олишига халақит бериб, унинг дунёқарашини чекланишига олиб келди»³⁰.

Яна ўша оғир, мусибатомуз даъво!

Танқидчи фикр юритишда фақат ёзувчининг дунёқарашидан келиб чиқади. Бу ҳолда ҳам у догматик йўл билан боради. Иззат Султонов «Абдулла Қодирий ҳақида» номли мақоласида бу масалага изоҳ бериб, далилли нуқта қўйганига қарийб 20 йил ўтаётган эди.

Ҳ. Абдусаматов фикрини ижодкор яратган асарларнинг бадий қиммати ва материални акс эттириш услубидан келтириб чиқаришни хаёлига ҳам келтирмайди. Эътиборни асосан Абдулла Қодирий романларидаги ҳаётний материалнинг характерига қаратади.

²⁹ Абдусаматов Ҳ. «Ўзбекистон маданияти», 1972 йил 7 июль.

³⁰ Ўша газета, ўша сон.

Унинг учун масаланинг муҳим томони қайси табақа, қайси синф вакиллари ҳаётининг акс этиши эди. Ҳ. Абдусаматовнинг қуйидаги сўзларига эътибор беринг. У ёзади:

«А. Қодирӣ «Меҳробдан чаён»да, айниқса «Ўтган кунлар»ида ижтимоӣ, сиёсий курашни, эксплуататорлар билан эксплуатация қилинувчилар ўртасидаги кескин курашни, синфий зиддиятларни эмас, балки ҳоким табақаларнинг ички қарама-қаршиликларини, уларнинг ички емирилишларини ифода этган. Санъаткор хонлик феодал тартибларини, идора усулларини фош қилади. Шу йўсинда конфликтлар келтириб чиқаради, конфликтларни ривожлантиради...»³¹.

«Конфликтлар келтириб чиқариши», «Конфликтларни ривожлантиради» сингари ибораларни шу тарзда ишлатишнинг ўзи адабиёт илми талабларига тўғри келмайди. Ёзувчи конфликтларни яратмайди, ривожлантирмайди, балки ҳаётдаги бор конфликтларни тасвирлайди, ривожини акс эттиради.

Бундан ташқари танқидчи адиб ижодига асос бўлган объект—ҳаёт материалининг типологиясини тўла равишда ҳисобга олади. Ҳа, объект асосан юқори табақа вакиллари ҳаёти. Бироқ ёзувчи танлаган ҳаёт материалининг хилига қараб асарга тўғри баҳо бериб бўлмайди. Бундай ҳолда доим икки нарса, биринчидан, адабиётнинг ўзига хослиги ва иккинчидан, тарихий ёндошиш принциплари бузилади.

Санъаткор ўз асарида бирор халқ қўзғолони, ёхуд бошқа бир тарздаги афкор омма ҳаракатини, конкрет халқ курашчисини тақдири ёки қаҳрамонона ишларини марказга олиб эски тузумнинг чиркин томонларини очиб бериши мумкин. Адабиёт тарихида бу хилдаги асарлар кўп. Войничнинг «Сўна», М. Горькийнинг «Она» романлари бунга ёрқин мисолдир. Ўзбек адабиёти тарихида Турди, Гулханий, Муқимий, Аваз Утар асарлари ҳам бу талабга мос тушади. Аммо бу ижодда якка-ю ягона йўл эмас. Санъаткор юқори табақа орасидаги зиддиятлар асосида ҳам асар яратиб синфий зиддиятни акс эттиравериши мумкин. Ахир ҳоким синф муҳитидаги зиддиятлар ҳам ўз-ўзидан келиб чиқавермайди. Тарихдан маълумки, юқори табақа вакиллари оғли қисми ўзларининг синфий чекланишлари доирасидан туриб меҳнаткаш халқ томон ён босади, унинг манфаатларига хизмат қилиш истагида бўлади-

³¹ Уша газета, ўша сон.

лар. Буларни эксплуататорлар синфининг илғор қисми деб ҳам аташ мумкин. Уларнинг реакцион қисми эса фақат ўз манфаатларини ўйлайди. Бу йўлда улар зулм ва истибдодни қурол сифатида ишлатадилар. Олий табақа орасидаги синфий кураш шу тарзда намоён бўлади. Агар масалага шу тарзда объектив ва тарихий қаралмаса М. Горькийнинг «Клим Самгиннинг ҳаёти», «Артамоновлар иши» романлари, «Фома Гордеев» қиссаси ҳам чиқитга чиқиб кетиши ҳеч гап эмас!

Синфий курашни дастак қилиб олганда ҳам унинг бутун мураккаблигича, бор қўлами билан тушуниб олишимиз зарур кўринади. Юсуфбек ҳожи, Отабек образларига хос тараққийпарварлик, халқпарварлик аслида жамиятдаги зиддиятларнинг акс садосидир. Марксизмнинг ҳаммага маълум «жамият тарихи синфий курашлар тарихидан иборат», деган андозасифат хулосаси бор. Демак, синфий кураш фақат синфларнинг бевосита тўқнашувида эмас, балки юқори табақа оилавий муҳитида ҳам, ҳашаматли саройларида рўй берган ҳодисаларда ҳам, жанг майдонларида ҳам намоён бўлади.

Ижод билан дунёқараш орасидаги зиддият хусусида бирлик бўлиши ҳақида кўп ёзилган, кўп фикрлар айтилган. Иззат Султонов Абдулла Қодирий ҳақидаги дастлабки мақоласидаёқ («Қизил Ўзбекистон», 1956, 28 октябрь) ижодкор дунёқараш билан унинг ижодий иши орасида зиддият бўлиши мумкин деган «ҳақиқат»ни қайд қилган эди. Гарчи Абдулла Қодирий ижодида бу хилдаги зиддият бор, деб қараш ўринли бўлавермаса ҳам. Ҳатто Л. Толстой ижодининг мисол қилиб келтирган В. И. Лениннинг «талантларга муносабатда эҳтиёт бўлиш зарур»лиги ҳақидаги фикрига суянганини ҳам билдирган эди.

Ҳ. Абдусаматов Абдулла Қодирийнинг «Мен Шарқ озодлиги ва унинг мазлум пролетариатининг саодати фақат ленинизм орқасида вужудга чиқишига ишонган бир кишиман. Менинг ҳақимда ким нима деса десин, лекин мен Маркс ва Лениннинг адолатли ва ҳароратли шогирдиман» деган сўзларини ҳам биллади-ку.

Бу «иқдор» биринчидан терговда айтилган. Бу ерда қай даражада самимият бўлса, шу даражада мажбурийат бор. Ҳ. Абдусаматов масаланинг бу томонларини ҳисобга олавермайди.

Бундан ташқари ёзувчи дунёқараш билан фақат унинг ўзининг изоҳигагина асосланган бўлиши керак эмас. Унинг дунёқарашини, у яратган асарларининг шакл ва мазмуни бирлигидан, акс эттирган маънодан келиб чи-

қиши керак. Ҳ. Абдусаматов масаланинг бу томонини ҳисобга олишни истамайди.

Қаҳрамон танлаш, дунёқараш масалаларида ҳам Ҳ. Абдусаматов М. Шевердин, Сотти Ҳусайн, Ж. Шарифий, Олим Шарафиддинов қарашларини такрорлади. Бу жиҳатдан у ўзидан қарийб ярим аср олдин айтилган фикрлардан «юқори» кўтарила олмади.

Ҳ. Абдусаматов учун бунинг ўзи ҳам етарли ҳисобланмади. У нималардадир ўтмишдаги ҳамфикрларидан «юқори» кўтарилиши учун янгича аспект излади. Унинг учун қулай аспектлардан бири Абдулла Қодирий ижодини ўтмиш классиклари билан солиштириш бўлди. У мақоласининг бир жойида Абдулла Қодирийнинг дунёқарашда ўз ўтмишдошларидан ҳам пастда турадиган ёзувчи деб ҳисоблади. Бу—адиб Муқимий, Фурқат, Аваз Утар, Завқийлар даражасига ҳам кўтарилмаган деган гап эди:

«Синфий курашни тушуниш ва ифода этиш масаласида А. Қодирий баъзи ўтмишдошларига етолмади», дейди Абдусаматов. Муаллиф бу билан ҳам қаноатланмади. У ўз фикрини яна ҳам чуқурлаштирди ва таъкидлаш мақсадида сўзларини давом эттириб адибни «замондошларидан эса орқада қолди» деб ҳисоблайди.

Бу ёзувчи шаънига айтилган «янгича» ва кулгили айбнома эди. Бу сўзлар Абдулла Қодирий «асоратда қолган адиб экан-да» деган хулосага олиб келади. Танқидчи фикрини «далиллаш» мақсадида Муқимий шеърларидан узундан-узоқ кўчирмалар топиб ўзининг хато фикрини исботламоқчи бўлади. Бу йўлдан бориладиган бўлса Алишер Навоий у ёқда турсин, Турди, Махмур ва Машраблардан бу фикрини исботлайдиган мисраларни топавериш ва адибни улардан ҳам пастга туширавериш мумкин. Ҳолбуки, у ер-бу ердан юлиб олинган кўчирмалар катта умумлашмалар яратишга ҳуқуқ беравермайди. Абдулла Қодирийдек йирик адиблар дунёқарашини ҳақида гап кетганда ҳар бир образ, ҳар бир асарнинг социал моҳияти хусусида масъулият билан ўйлаб кўришдан ташқари, ижодкор асарларининг умум манзарасини; унинг барча асарларидаги ғоявий йўналишни, бош маънони ҳисобга олиш мақсадга мувофиқ бўлар эди. Шу маънода Абдулла Қодирийнинг кичик асарлари—фельетон, очерк, ҳикоя ва қиссаларидан шундай ибора, образ ва манзараларни топиш мумкинки, улар адибнинг тамоман тарақ-

қнёт томонида туриб, уни сидқидиллик билан қўллаб-қувватлаганини, ҳатто янги тузум ғалабаси учун ўз ҳаётини тикиб курашчилар қаторида турганини англаймиз. Шу нуқтаи назардан қараб Муқимий асарларидаги дунёқараш ҳақида ўйлаб кўрадиган бўлсангиз кўпгина асарларида у ўз даври—XIX аср охиридаги адабиётимизга хос умум дунёқараш—фақат демократик доира вакили эканини англаймиз. Шундай экан, Абдулла Қодирий қаерда-ю, Муқимий қаерда дегимиз келади.

Бундан ташқари бир даврдаги ёзувчиларни дунёқараш жиҳатдан иккинчи даврдаги ёзувчиларга қиёслайвериш, биринчидан, таажжуб уйғотади. Иккинчидан, Абдулла Қодирий ўз асарларида, шу ҳисобдан «Ўтган кунлар»да ҳам эскича яшаш мумкин эмаслигини, инқилобий бурилиш тарихий зарурат эканлигини тўла исбот қилиб берди. Инқилоб йиллари ижод қилган ёзувчилардан бундан ҳам кўп талаб қилиш ва уни ҳадеб синфий тушунчада, марксизм-ленинизмни тушунмасликда айблай бериш эстетик жиҳатдан заифликдан бошқа нарса эмас!

Ҳ. Абдусаматов А. Қодирийнинг «Ўтган кунлар» романига ёндошганда социалистик реализм принципларини доғмалаштиради. Бу тушунчаларни у ҳар бир асар қимматини аниқлаб берадиган андоза деб билади. «Ўтган кунлар» бу андозаларга тушавермайди. Шу асосда у асарнинг қимматини ерга уради, ёзувчини эса социалистик тузум талабларига жавоб бермайдиган, ҳатто танқидий реализм принципларини ҳам эгаллай олмаган ёзувчидан ҳам паст ҳисоблади.

Бу ерда сир шундаки, танқидчи социалистик реализм методини фақат дунёқараш масаласига боғлаб қўяди. Ҳолбуки, ижодда ҳар қандай усул ҳам бадият принципларига асосланиши керак. Дунёқарашни бадийликдан ажратган ҳолда тушунган танқидчи бадий асарга объектив баҳо беролмайди. Бадий асар мазмунининг бадиятидан келиб чиқиши керак. Бадий жиҳатдан заиф асарда мазмун, ҳатто дунёқараш хусусида гап юритишнинг ўзи ҳам фойдасиздир. Социалистик реализм методига берилган таърифнинг ўзида мазмуннинг бирламчилиги алоҳида қайд қилингани сабаблы бадият назар-писанд қилинмасдан келди. Ҳ. Абдусаматов Абдулла Қодирий ижодини баҳолашда соцреализмнинг бу ожиз томонини керагидан ошиқча ўзлаштириб олгани кўриниб турибди.

Шу жиҳатдан қараганда ҳам Ҳ. Абдусаматовнинг «Ўтган кунлар»да ёзувчи дунёқараши унинг бадиятидан ажратиб олиб фикр юритишнинг ўзи ҳам масалага ноилмий ёндашишдан бошқа нарса эмас.

«Ўзбекистон маданияти» газетаси ташкил қилган якунсиз баҳснинг яна бир актив иштирокчиси Б. Имомов бўлди.

Таҳлилда Б. Имомов ҳам Ҳ. Абдусаматов танлаган ақидаларга асосланди. У Абдулла Қодирий асарларини бадият жиҳатдан қимматини шубҳасиз ҳисоблади. Дунёқарашда, фикр баён қилишда эса адиб ижодини ҳаёт талабларига жавоб бермайдиганга чиқарди.

Ҳ. Абдусаматов Абдулла Қодирий дунёқарашини умуман чекланган ҳисоблади. Б. Имомов кўп жиҳатдан Ҳ. Абдусаматовдан фарқ қилмайди. Абдулла Қодирий партиявий позицияда турмаганидан «ўтмишда тарихни ҳаракатга келтирувчи асосий куч синфий кураш эканини...»³² кўрмаган ва озми-кўпми ҳолда бўлса ҳам тасвирламаган деб билди.

Масалага бу хилда ёндашиш ҳам синфий курашни тор тушуниш натижаси эди. Юқорида айтилганларга қўшимча сифатида яна шуни қайд қилмоқчимизки, бу тезисни олға сурган танқидчилар синфий кураш масаласини одатлари бўйича асарда меҳнаткаш вакилининг ўрни сон жиҳатдан қай даражада, қўлига қурол олиб—ўроқми, кетмонми, қилч ё милтиқми—ҳоким синф, эксплуататорлар тузумига қарши қай даражада жанг қила олган, шунга қараб ҳукм чиқармоқчи бўладилар. Ҳ. Ёқубов «Навой» романи юзасидан Ойбекни қаттиқ танқид остига олганда ҳам шу принцип асосида иш кўрди. «Ўтган кунлар» ҳақида фикр билдирганда Ҳ. Абдусаматовнинг йўли ҳам шундай бўлди. Б. Имомов ҳам шу йўлни танлади. «Романдаги халқ вакиллари образлари,—деб ёзади Б. Имомов,—бош ижобий қаҳрамонларнинг уларга яқин ва хайрихоҳликлари ёзувчи дунёқараши ва позициясининг демократик тенденцияларни тасдиқлашдан нарига ўта олмайди»³³

Б. Имомов адибдан бутунлай бошқа типдаги, ҳатто бошқа адиб ёзиши мумкин бўлган асарни талаб қилади. Тўғрироғи, бу—адибга андоза таклиф қилиш-

³² «Ўзбекистон маданияти» газетаси, 1972 йил 17 март.

³³ Ўша газета, ўша сон.

нинг ўзи. Б. Имомов мақоласини ёзаётган пайтларда «Ўтган кунлар» яратилганига 50 йил тўлган эди. Ушандан бери китобхонлар уни севиб ўқияпти. Уша кезлари рус тилига таржима қилиниб, дунёга кенг тарқалди. Энг муҳими, бу асар ўтмиш тарих мулкидан маъно чиқариб олиш масаласида китобхонларга зарур таъсирини ўтказди. Шундай экан, бу андозавозчиликнинг кимга нафи тегади? Бунинг устига мунаққид мулоҳазасини ҳисобга олиши керак бўлган муаллифнинг ўзи ҳаёт бўлмаса.

Б. Имомов бошқа бир андозани ҳам таклиф қилади. Бу Отабек образининг қандай бўлиши хусусида эди. Унинг назарида «Ўтган кунлар» қаҳрамонлари «...типик шароитнинг пассив, тақдирга тан берган қурбонларига айланишади»³⁴. Бунга Отабекни мисол келтириб, фикрини давом эттиради. «...у ўз муҳити йўлида тўсилган қояларни олиб ташлашда пассив, оғир аҳволга тушиб қолган чоғларда ҳақ гапни айтиш билан чекланиб, дадил ҳаракат қилмайди»³⁵.

Тўғри кузатув. Бироқ ёзувчи Отабекни худди шундай ўйлаган ва шундай тасвирлаган. Асар гоёси шу мазмундан келиб чиқади. Б. Имомов буни ҳисобга олмайди. Унинг тасавурида Отабек ўздан ўзиб, чекланган дунёқараш мантиқини бузиб феодализм заңжирларини тилка-пора қилиши керак! Байроқ кўтариб халқ кўзғолонлари бошида бориши керак!

Ҳаётда шундай қаҳрамонлар бўлгани шубҳасиз. Уларни асос қилиб асар яратиш ҳам мумкин, балки зарур ҳамдир. Узоққа боришнинг ҳожати йўқ. Абдулла Қодирийнинг ўзи Номоз ўғри фаолияти билан қизиққан ва бу халқ қаҳрамони ҳақида асар ёзишни режалаштирган эди. Афсуски, бу асарни у ёзиб улгурмаган. Бироқ шу билан баробар Отабек типигаги шахслар ҳам ҳаётда бўлган. Улар ҳақида асар ёзиш ҳам мумкин. Нега Абдулла Қодирий, Б. Имомов тасавурига тўғри келмайдиган, бироқ ҳаёт ҳақиқатига тўғри келадиган образ яратиши мумкин эмас?!

Булар ҳаммаси Ҳ. Абдусаматов фикрлари билан ҳамоҳангдир. Отабекнинг Россияга муносабати масаласида Б. Имомов ҳамфикрларидан анча фарқ қилади. Бу ерда Б. Имомов сўлкашлик позициясидан туриб фикр юритади. Урта Осиёни босиб олиш масаласида Отабекда фақат илмда, ижодда сохталаштириб

³⁴ Имомов Б. Уша газета, ўша сон.

³⁵ Имомов Б. Уша газета, ўша сон.

келинган тушунчани кўргиси келади. У Отабекнинг чоризм аскарлари билан тўқнашувида «қаҳрамонона урушиб шаҳид бўлди» иборасини асос қилиб олиб ёзади:

«Менимча, буни Урта Осиёнинг Россияга қўшиб олиниши масаласига нисбатан ёзувчи тутган позициянинг аниқ эмаслиги, дунёқараш зиддиятлиги, воқеаларни марксистик тушуниш даражасига етмаганлиги билан ифодалаш даркор. Романда Урта Осиёни Россияга қўшиб олиш учун бошланган ҳарбий ҳаракатга нисбатан ёзувчи муносабати хира ва ноаниқ қолади. Отабекнинг ўша давр учун прогрессив тарихий ҳодисага қарши жангга киришини қоралаш ўрнига бу борада А. Қодирийнинг лоқайд қолиши, ҳатто унга майл билан қарашни ёзувчи позицияси анча хато эканини яна бир бор исботлайди»³⁶.

Бу ерда ҳам масалага тарихий ёндошиш етишмайди. Биринчидан, шубҳа йўқки, бу талаб асосида ҳам асар ёзиш мумкин эди. Уша вақтларда чоризм армиясининг Урта Осиёни босиб олиш сиёсатини ёқлаганлар ҳам бўлган. Бу фикрни далиллаш учун Тошкентнинг чоризм қўшинлари томонидан қўлга киритиш тарихини эслашнинг ўзи kifоя. Бундай ҳолда «Ўтган кунлар» эмас, балки бошқа типдаги асар яратилган бўлар эди. Келажакда бу хилдаги асар яратилиши ҳам мумкин. Абдулла Қодирий «Ўтган кунлар»ни худди шу тарзда яратишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган. У ҳам реал ҳаёт, бу ҳам. У ҳақда ҳам асар ёзиш мумкин, бу ҳақда ҳам.

Иккинчидан, Отабек умум планда ўз миллатини юкорироқ даражада бўлишининг тарафдори эди. Бироқ, ўз ватанини истило қилинишига қарши бўлган. Тарихда шу хилдаги шахсларнинг бўлиши ҳеч кимда шубҳа уйғотмаса керак. У рўй бераётган воқеани—чоризм истилочилик сиёсатини ўзича, ўша даврнинг реалантиқи, миллий дунёқарашлари нуқтаи назаридан тушунар эди.

Учинчидан, «қўшиб олиш» термини асримизнинг 50-йилларида пайдо бўлди. Бунгача Б. Имомов назарда тутган «қўшиб олиш» чоризм истилоси деб аталарди. Отабек образини ўша давр тушунчаларидан узоқлаштириб, имомовчасига қарашлар асосида образ яратса ишонарли чиқармиди?

³⁶ Уша газета, ўша сон.

Ҳар бир давр талаби билан ҳақиқатни ҳар хил талқин қилавериш тарихийликка ҳилоф ишдир. Бироқ, Отабек ҳам, бу образни яратган Абдулла Қодирий ҳам Россияда бошқача, Урта Осиёдагидан фарқ қиладиган тартиб—тузгинлар бор эканини тан оладилар ва ҳавас билан қарайдилар. Охир-оқибатда Отабек орқали адиб ҳавас қилган тартиб—тузгинлар—иқтисодий, маданий ва маърифий фазилатларнинг ўз халқи ҳаётида рўй беришини истайди. Бунинг нимаси ёмон?

«Ўтган кунлар» доғали даврдан кейин ёзилган. Абдулла Қодирий ўзининг Россия тартиб-тузгинлари ҳақидаги идеалини бературиб, бу орқали адиб инқилобдан кейин бу тартиб-тузгинлар бутунлай янги мазмун ва янги шаклда бизга етиб келганини олқишлади. Бу ҳаёт мантиқи эди. Шундай мантиқ мавжуд ҳолда воқеанинг ўша давр тарихига мос равишда акс эттирилишидан эгри хулоса чиқаришнинг кимга кераги бор? Бу 30-йиллардан бери давом қилиб келаётган қараш бўлиб, етмишинчи йилларнинг бошларида сўлкашлик оқибатлари сифатида пайдо бўлгани энди ҳаммага маълум бўлса керак.

Бу ерда бошқа бир хулоса ўз-ўзидан келиб чиқади. Назаримизда асар яратишдан кўра, асарни баҳолаш мураккаброқ кўринади. «Ўтган кунлар»нинг барча танқидчилари М. Швердиндан тортиб Б. Имомовгача мана шу мураккабликларга дуч келдилар. Улар асарда акс эттирилган давр хусусиятларини, бу хусусиятларни реал кўрсатиш талабларини ҳисобга олмадилар. Ёзувчидан бошқа ҳаёт материалига асосланган, бошқа типдаги, ўзгача ғоявий йўналишдаги асарни талаб қилдилар. Бу ўша вақтлардаги андозавозлик ва ижодкор устидан юритилган зўравонликнинг ўзи эди. Зотан бу шахсга сизиниш ва турғунлик даври учун характерли эди.

ДАВР МАФКУРАСИ ВА АДИБ ҚИСМАТИ

Бирор жамиятда яшаб, ўша жамиятдан ташқарида бўлиш мумкин эмас. Бу тарихдан ҳаммага маълум тўғри фикр. Шу нуқтаи назардан Абдулла Қодирий ижодига бир назар ташласак қуйидаги манзарани кўрамиз. Адиб ўз ижодини XX асрнинг илк йилларида бошлаган. Худди шу йиллари туркий халқлар орасида жадиализм оқими пайдо бўлиб тараққий эта

Бошлаган. Тез орада бу оқим маданий ҳаётнинг барча жабҳаларига кенг тарқалган. Энди бадий ижодга қўл урган адиб Абдулла Қодирий ҳам бу оқимдан четда турган эмас. У ўзининг илк асарларини шу оқим таъсирида ёзган. Айтиш керакки, фақат Абдулла Қодирий эмас, балки Ҳамза ва Айнийлар ҳам ўз ижодларини шу оқим таъсирида бошлаганлар ва халқ назарига тушган қатор асарлар яратганлар.

Хўш, жадидизм ўзи қандай оқим? Бадий ижод нуқтаи назаридан унинг тарихдаги ўрни қандай ва нималар билан характерланади.

Кўпчиликка маълумки, «жадид» «янгилик» дегани, бошқачароқ қилиб айтганда янгиликка интилиш, жамиятнинг ҳам янги босқичга кўтарилишини истаганлар яратган тушунча. Бу оқим ўзининг илк даврларида инқилобий ўзгаришни ҳам инкор этмаган. Бироқ бу оқим мафкурачилари жамият ҳаётидаги ҳар қандай ўзгариш—олға силжиш, ўқиш—маърифат орқали амалга ошади деган нуқтан назарда турганлар. Шундай экан, ҳали ишчилар синфи тўла шаклланмаган ва марксизм тарқалиб улгурмаган бир ўлкада янгилиниш керак, бунинг учун маърифатли бўлиш керак! деганнинг нимаси ёмон? Бизнинг назаримизда тарихий вазият билан ҳисоблашмасдан бу оқимни бир зарб билан реакцион оқимга чиқариб қўйиш тўғри бўлган эмас. Шундай экан, Абдулла Қодирийнинг, шунингдек Ҳамза ва Айнийларнинг ҳам маълум бир даврда жадидлар таъсирида бўлишини айб ҳисоблаш керак эмас.

Абдулла Қодирийнинг тарихий қисмати шундай бўлдики, қарийб эллик йил давомида уни биз жадидизмда айблаб келдик.

30-йилларда эълон қилинган қатор мақола ва китобларда биринчи галда жадидлар қораланар, кейин бу оқим Абдулла Қодирий номига боғланарди. Ж. Шарифий, Олим Шарафиддинов мақолаларида жадидлар «аксилинқилобчи», «Советларга қарши», «реакцион кучлар»ни бирлаштирган», босмачилар раҳнамолик қилган, «интервентлар билан апоқ-чапоқ бўлган» куч ҳисобланиб, Абдулла Қодирий эса улар сафида бўлгани муҳим «топилдиқ» сифатида кўрсатилди³⁷. Олдин бу фикрни Сотти Хусайн баён қилган эди. У инқилоб даврида ўсиб улғайган ёш кучларнинг баъзилари «...Октябрдан кейин ўзларининг собиқ инқилобий

³⁷ Шарифий Ж., Шарафиддинов О. «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1937 йил 3 июль.

фикрларини буриб пролетариатга қарши аксилинқилобий адабий куч билан чиқдилар»³⁸ дейди, бу кучларнинг типик вакили қилиб у Абдулла Қодирийни кўрсатган эди.

Ҳатто Абдулла Қодирий ижодининг 50-йилларда қайта тикланишида катта ҳисса қўшган Иззат Султон ҳам адибни дастлаб жаид адабиёти «изидан борди» деб ҳисоблади. Шу йўл билан у фикрини давом эттириб, Абдулла Қодирий ижодини XX аср бошларида социал ҳаётдан узоқда бўлди деб баҳолади. Шу йўсинда у «...Маҳаллий буржуазиянинг турли табақалари учунгина аҳамиятга эга бўлган **увоқ, жузъий майда ғоялар** (таъкид бизники—М. Қ.) гирдобиди ўралашиб қолди»³⁹,—деб ёзди.

Эҳтимол, ўша кезлари Абдулла Қодирий ижодини қайта тиклаш учун бу хилдаги адибни камситувчи изоҳлар керак бўлгандир. Бироқ кейин ҳам мунаққидлар бу хилдаги қарашдан воз кечмадилар. Аксинча, бу даъвони ривожлантирдилар, тез-тез такрорлайдиган бўлдилар.

Юқорида тилга олинган 70-йилларнинг бошларида «Ўзбекистон маданияти» газетасида ташкил қилинган баҳсда қатнашган мунаққидларнинг кўпчилиги адибнинг жаидизм билан бўлган алоқасини ўчмас тамга сифатида таъкидладилар. Баъзилар шу ҳолни алоҳида урғу билан қайд қилдилар. Жумладан, Ҳ. Абдусаматов қўйидагиларни ёзди: «Абдулла Қодирий Октябрдан олдин революцион ғоялар билан қуролланган ишчи ва камбағал деҳқонлардан узоқда бўлган». Асримизнинг бошларида Урта Осиёда ишчи ва деҳқонлар марксизм ва ленинизм билан қай даражада қуролланган эди? Мунаққиднинг бу билан иши йўқ. Унинг учун ўша даврда ҳаммага маълум бўлган туҳмат «ҳақиқат»ни яна бир гал қайд қилиш муҳим эди.

У фикрини давом эттиради: «Уни (яъни Абдулла Қодирийни—изоҳ бизники—М.Қ.) савдогарлар муҳити ўраб олган эди. Ёш Қодирийга уларнинг ҳаёти, идеологияси яқин бўлган, унинг дунёқараши маҳаллий буржуа жаидизми таъсири остида ташкил топабошлайди»⁴⁰.

Ҳ. Абдусаматов бу билан ҳам қаноатланмайди. Адибнинг кейинги асарларида ҳам у жаидизм таъси-

³⁸ Ҳусайн Сотти. «Ўтган кунлар». Боку, 1931, 4-бет.

³⁹ Иззат Султонов «Ўтган кунлар» романи нашрига ёзилган сўз боши. Т., 1958, 8-бет.

⁴⁰ Абдусаматов Ҳ. «Ўзбекистон маданияти» газетаси, 1972 йил 7 июль.

рини кўрди. Ўзи топган камчиликларни у ўша жади-
дизмга боғлайди. Ҳурматли ўқувчиларимизга маълум-
ки, мунаққид қайд қилган бу камчиликлар жуда «кўп»
ва «жиддий»дирлар.

Хуллас, шахсга сиғиниш ва турғунлик йиллари жа-
дидизм масаласи истеъдодли адибларни дўппослайди-
ган уртўқмоққа айланди. Шу сабабдан табиийки, 80-
йилларга келиб жадиализм масаласи яна бир марта,
бу гал алоҳида куч билан, мафкура майдонига чиқди..
Жадиализмни калтак қилиб бир марта ёзувчилар са-
фидан чиқарилган санъаткорларни савалаш 80-йиллар-
да янги йўналиш касб этди. 1982 йилда А. С. Пушкин
номидаги Тил ва адабиёт институти ишлари ҳақида
Тошкент шаҳар партия комитети махсус қарор қабул
қилди. Бу қарорда институт коллективи «жадиализмни
оқлашда», шу маънода замон билан давр мафкураси
билан «ҳамнафас бормаётгани» қайд қилиб кўрсатил-
ди. Субъективизм йўналишида қабул қилинган қарорда
жадиализм ўта реакцион оқим бўлиб, у фақат буржуа
манфаатларини кўзлайдиган социалистик тузумнинг
ашаддий душмани сифатида талқин қилинди. Қимки
жадид ҳисобланган истеъдод эгалари номига бирор
илиқ сўз айтган бўлса, тўғридан-тўғри марксизмга ёт
платформага ўтган ҳисобланди. Шу тарзда марксизмда
доим зарур ҳисобланган тарихийлик ақидаси беанди-
шаларча бузилди. Характерли жойи шунда эдики, бу
қарорнинг шаклланишида ҳам Ҳ. Абдусаматов комис-
сия аъзоси сифатида асосий ролни ўйнади.

Қарор шаҳарнинг барча партия ташкилотларида
институтнинг катта гуноҳи, доғи сифатида муҳокама
қилинди. Ўша кезлари Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси
партия ташкилотининг котиби, халқ шоири Т. Тўла
уюшма партия мажлисида маъруза қилди ва шу асос-
да махсус мақола эълон қилиб, Тил ва адабиёт инсти-
тутида ишлаётган айрим олимлар фақат танқидчилик
соҳасига эмас, балки умумадабиётимиз нуфузига сал-
бий таъсир кўрсатаётгани хусусида «ачиниб-куйиниб»
гапирди. Бу ерда ҳам одатдагидек жадиализм асосий
масала эди. Маърузада қуйидаги сўзларни ўқиш мум-
кин эди:

«Айрим олимларимизнинг нашрдан чиққан, ёки
нашрдан чиқиш арафасида бўлган баъзи ишларида
худди ана шу миллийлик ва интернационализмнинг
ўзаро нисбати масаласи жуда ҳам тўғри ёритилган
деб бўлмайди. Шунингдек, ижтимоий онг шаклларида

бири бўлмиш адабиётнинг синфийлиги масаласи ҳам баъзи илмий ишларда бирёқлама талқин этилган»⁴¹.

Ибораларга разм солинг: «миллийлик-интернационаллик ўзаро нисбати бузилган» адабиётнинг синфийлиги масалалари ҳам бирёқлама талқин қилинган...» — қанчадан-қанча истеъдодларни сафдан чиқарган иборалар булар. Бу ҳали асосий масалага кириш эди. Жумлаларнинг тузилиши, оҳанг, нутқ мантиқидан 80-йилларнинг бошларида адабиёт ишларидаги маъмуриятчилик руҳини сезиб олиш қийин эмас. Т. Тўла учун адабиёт, ижод ишларида ҳал бўлмаган масала йўқ эди.

Жадидизмга «қақшатғич зарба» тайёр эди. Бу йўлда ҳеч ким аялмас, ҳеч ким чеккада қолмас. Зўравонлар барча ҳуқуқларидан фойдаланар эди. Шаҳар партия комитетининг мазкур қарори шаҳарда тарқалган «мафкуравий дағдаға»нинг ўзи эди. Бу ҳам етмагандек кўринди. Шу сабабдан одат бўйича бу қарор бинобарин жадидизмнинг «оқланиши» бир неча йил давомида катта ва кичик анжуманларда мафкуравий ўлирилиш сифатида тилга олинди. Бошқача бўлиши ҳам мумкин эмасди. Чунки қарор қабул қилинган куннинг эртасигаёқ Ўзбекистон Марказий Комитетининг органи «Совет Ўзбекистони» газетаси «Адабиётимизнинг юксак ғоявийлиги учун» номли редакцион мақола бағишлади ва одатдагидек мазкур қарор юзасидан мустаҳкам низом яратиб берди.

«Айрим олимлар (Тил ва адабиёт институти олимлари назарда тутилади—М. Қ.) революциягача бўлган адабий жараёнга баҳо беришда синфий позициямиздан чекинишга йўл қўймоқдалар»⁴².

Гап бу ерда Чўлпон, Фитрат ижодлари ҳақида борар эди. Аниқроғи гап инқилобдан олдинги адабий жараён таҳлилида Фитрат ва Чўлпон асарларини фақат номлари тилга олинганлиги ҳақида кетаётир. Шахсга сиғиниш, турғунлик даврларида бу ижодкорлар асарларини таҳлил қилиш у ёқда турсин, номларини тилга олиш ҳам жиддий хато ҳисобланган эди. 80-йиллардаги мафкуравий вазият хусусидаги фикрларимиз яна ҳам ишонарли бўлиши учун қуйидаги ҳодисаларга ҳам назар ташлаш зарур кўринади.

1984 йилда «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасида Ҳ. Абдусаматовнинг «Замон ва талаб» номли

⁴¹ Туроб Тўла. «Шарқ юлдузи» журнали, 1982 йил, 5-сон, 162-бет.

⁴² «Совет Ўзбекистони» газетаси, 1982 йил 10 февраль.

мақоласи эълон қилинади. Бу Фитрат ва Чўлпонларни ўзбек ёзувчилари сафига қайтариш учун кураш авжига чиққан давр эди. Бу курашда Москва олимлари Е. Челишев, Г. Ломидзе, З. Кедрина, З. Османовалар мадад бўлдилар. Жумҳуриятимизнинг «зарбдор мунаққидлари» бу масалага ўта салбий муносабатда бўлдилар. Тасодифми, ё қонуниятми, шу даврга келиб Аҳмад Алиевнинг «Адабий мерос ва замонавийлик» номли китоби эълон қилинди. Ҳ. Абдусаматовнинг мақоласи мазкур китобда Чўлпон ва Фитратларни оқлаш йўлидаги уринишларга тўсиқ ташлаш мақсадида ёзилди.

Китобда Аҳмад Алиев Боту, Чўлпон, Фитратларнинг ижодларига объектив баҳо беришга ҳаракат қилди. Кўп жиҳатдан бу ишда у тўғри фикр юритди. Ҳақли равишда Чўлпон, Фитрат, шунингдек, Боту ҳам ўзбек миллий адабиётини камол топишида ўз ҳиссаларини қўшган ёзувчилар сафида кўрсатилди. Шу маънода мунаққид бу истеъдод эгаларининг адабий мероси тўла ва ижобий баҳоланиши зарур деб ҳисоблади. Мафкуравий вазиятнинг чигал пайтларида «Адабий мерос ва замонавийлик» китобининг эълон қилиниши жасорат бўлди. Табиий, китоб «зарбдор» мунаққидлар талабларига жавоб бермас эди. Бу китоб ҳақида фикр билдириш, унинг асосий нуқталарини инкор қилиш «зарбдор» мунаққидларнинг одатдаги эски қарашларини сақлаб қолиш учун уриниш эди. Ҳ. Абдусаматов масалага шу нуқтаи назардан ёндошди.

Танқидчи назарида ёзувчилар борки, уларнинг ижодидаги фазилатлар ҳақида камроқ, камчиликлари хусусида, хусусан партиявийлик, синфийлик, инқилобийликнинг тўғри ҳал қилинмаганлиги тўғрисида яйраб-ёзилиб гапириш керак. Иккинчи бир хил ёзувчилар борки, уларнинг ижодидаги камчиликлар қанча пинҳон сақланса шунча яхши. Танқидчи назарида Чўлпон ва Фитратлар биринчи тоифага мансуб ижодкорлардир. Шу сабабдан, Ҳ. Абдусаматов мақоланинг бошидан охиригача китоб олдиға қатор талаблар қўяди ва уни шу талабларга жавоб бермасликда айблайди. Бу ерда у ҳар хил «измлар» ниқобидаги догматик қарашларнинг намунасини беради. Бадий ижоднинг ҳар бир намунаси ўзига хос «жонли организм» сифатида эмас, балки маълум андозалар доирасидаги сийқа догмалар асосида қаралади.

Ҳ. Абдусаматов ёзади: «Маълумки, 20-йилларда Бутуниттифоқ адабиёти каби ўзбек адабиётида ҳам турли маслакдаги, ҳар хил метод ва оқимдаги адиблар адабий

жараёнда фаол иштирок этдилар, Ҳамза, С. Айний бутун ижодий ва амалий фаолиятлари билан социалистик реализмни мустақкамлашга уринган бўлсалар, айрим адаблар танқидий реализм ва романтизм, символизм ва формализм асосида асарлар яратдилар. Миллатчи қаламкашлар эса реакцион романтизмга куч бердилар, келажакда ўтмишни, буржуа тартибларини ўрнатмишни орзу қилдилар»⁴³.

Ҳ. Абдусаматов фикрини давом эттириб, ўзининг бу «назарий» қарашларини қатъий талаб сифатида баён этади: «А. Алиев тўпламида эса бу адабий жараён ўзининг ҳаққоний ифодасини етарлича тона олмаган. У асосий хулосаси ва ғайратини 20-йилларда содир бўлган мураккаб оғир, кескин курашни пардозлаб ўтишга, меҳнаткашларни коммунистик руҳда тарбиялашга зарар етказган қаламкашларни оқлашга қаратган»⁴⁴.

Кўраяспизки, Ҳ. Абдусаматов адабиётга истеъдод илҳомининг маҳсули сифатида қарамайди. Уни маълум бир тарихий жараён сифатида эмас, балки бадий ижодга сиёсий қарашлар мажмуаси сифатида кўради. Унинг фикрича ёзувчи асарларида эстетик маъно эмас, балки сиёсий қарашлар яққол кўзга ташланиб туриши керак. Шундагина адабиёт — ҳақиқий адабиёт бўлади. Акс ҳолда у жамиятни бошқа томон «буриб юборадиган» зарарли куч. Чўлпон ҳақида гапириб, у ёзади: «Шоир узоқ вақтларгача эскича қарашлардан қутула олмайди, коммунистик идеологияни етарли даражада тушуниб етмайди. У ҳаётининг охириги вақтларида ҳам хато ва нуқсонларга йўл қўйиб турган»⁴⁵.

Биринчидан, бу ерда Чўлпон ижодига хос эволюция — инқилобдан олдинги эски тартиб-тузғинларни танқидий қараш, инқилоб йилларидаги юқори пафос, кейинчалик унинг ижодида пайдо бўлган иккиланишлар илмий равишда таҳлил қилинмайди. Ҳукм бир ёқлама, лекин кескин, қатъий. Иккинчидан, одатдагидек шоир ижоди олдиндан маълум мафкуравий андозага солиб ўлчанади. Табиийки, ўзига хос ижод андозага тўғри келавермайди. Оқибатда шоир адашган, ўзига тўғри йўл тополмаган, жамият учун зарарли кимса сифатида баҳоланади. Эндиликда, Чўлпоннинг бир қатор шеърлари, «Кеча ва кундуз» романи эълон қилингандан кейин маълум бўляптики, у ўз халқига хиёнат қи-

⁴³ Абдусаматов Ҳ. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 1984 йил 4 май.

⁴⁴ Абдусаматов Ҳ. Уша газета, ўша сон.

⁴⁵ Уша газета, ўша сон.

либ, тараққиётни инкор қилиб, жамият ҳаётини бошқа томон буриб юборишни хаёлига ҳам келтирмаган. Унинг гуноҳи самимийлигида, ўз ўй-фикрларини, тушунчаларини табиий равишда ифода қилишида.

Афсуски, расмий доиралар ҳам шоир ижодига хос бу самимиятни қўллаб-қувватламади. Улар учун «зарбдор» мунаққидлар фикри асос эди. «Совет Ўзбекистони» газетаси ўз чиқишларида Ҳ. Абдусаматов нуқтаи назарида турди. Уша кезлари эълон қилинган редакцион мақолада қуйидаги сўзларни ўқиймиз:

«Ривожланган социализмнинг мукамаллашиш жараёнида фаол иштирок этиш ҳар бир ёзувчининг бош вазифаси бўлиши керак. Филология фанлари номзоди Аҳмад Алиевнинг «Адабий мерос ва замонавийлик» китобида асосан 20-йиллар адабиётига бағишланган маданий меросни танқидий ўрганиш ва ўзлаштиришда ленинча кўрсатмага амал қилиш керак. Муаллиф эса ўша давр ёзувчиларининг (Фитрат ва Чўлпон) ижодига бир ёқлама баҳо берган. У ўз китобида кўпроқ уларнинг ижобий томонларини очишга, хизматларини бўрттириб кўрсатишга ҳаракат қилади. Бу ерда гап ёзувчининг гоёвий замини ва дунёқарашидадир»⁴⁶.

Кўряпсизки, бу ерда ҳам худди Ҳ. Абдусаматов мақоласидагидек ижодкорнинг ўзига хослиги ҳисобга олинмайди, балки гоёвийлик, дунёқараш ижодкорлар поэтикасидан ажратиб олинади-да, маълум бўлган қолип нуқтаи назаридан фикр юритилади.

Афсуски, баъзи ижодкорлар ҳам бу йўлни қўллаб-қувватлади. Шу йўсинда улар ҳам андазавозлар даражасида турдилар. 1984 йилда ёзувчилар уюшмасининг пленумида маъруза қилган С. Азимов қуйидагиларни айтган эди: «Бу давр адабиёти (гап 20-йиллар адабиёти ҳақида кетаяпти — М. Қ.) ҳақидаги фикрларда Бехбудий, Фитрат, Чўлпон каби ёзувчиларнинг ижодига ёндошишда ҳали ҳам кўр-кўрона муносабатга, оғмачиликка, дунёқарашдаги чекланишликка йўл қўйилмоқда»⁴⁷.

Жумланинг тузилиши, одоб доирасидан чиқиб сўзларни ишлатилиши жиҳатидан бу кўчирма ҳаётимизда узоқ вақтлар ҳукм сурган маъмурий буйруқбозликнинг характерли намунаси экани кўриниб турибди. Адабиёт ҳақида бу хилда фикр юритиш бадий ижоднинг ва ижодий таҳлил қилишга қаратилган илмий тафаккурга мутлақо ёт экани энди баралла айтилаяпти. Ишлатил-

⁴⁶ «Совет Ўзбекистони» газетаси, 1984 йил 23 декабрь.

⁴⁷ Азимов С. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 1984 йил 29 июль.

ган ибораларни айтмайсизми? 30-йилларда ижодкорларга зулм ўтказган иборалардан уларнинг нима фарқи бор?

Андазавозлик, ижод маҳсулини яхлитликда тасаввур қилмаслик, истеъдодларга хос жилоларни ҳисобга олавермаслик ўша кезлар ёш ёзувчи ҳисобланган Тоғай Муроднинг қуйидаги эслашларида аниқ кўзга ташланади.

«Бундан беш йил муқаддам «Ойдинда юрган одамлар» деган янги қисса ёзиб, «Шарқ Юлдузи» журнаliga олиб бордим. Журнал аҳли асарни қучоқ очиб кутиб олди, мени қутлади. Аммо журналнинг ўша вақтдаги бош редактори асарни босмайдиган бўлди. У асаримга йўқ жойдаги тамгаларни босди. Айтайлик, асаринг «антисовет» деди, «диний-мистик» деди, ўзимни эса «диндор», «эшон» ёзувчи деди. Мен шу профессор — редактор билан бир йилдан ошиқ тортишдим. Ниҳоят ютдим, асарим босилди... Асарни адабий жамоатчилик зўр қувончлар билан қарши олди, энг оқсоқол адибларимиз минбарларга чиқиб, мени муборакбод этди. Аммо фавқулодда пленум чақирилиб, шу пленумда Марказий Комитетнинг ўша вақтдаги секретари асарни қоралаб чиқди. Шундан кейин оти йиғилиш, мажлис борки, менга кесак отилди. Катта сиёсий пленум бўлиб, бунда ҳам урилдим. Бошим ғавғодан чиқмай қолди. Менга, асаримга микроскопдан қарайдиган бўлишди. Асарларим чиқмай қолди. Эшиклар тақатақ ёпилди. Дўстларим, аниқроғи ғанимларим: «Тугадингми, «буюк ёзувчи», — дея юзимга айтиб, ошкора мунофиқларча илжайди...»⁴⁸.

Мана, 80-йўллардаги мафкуравий вазият юқоридаги далиллардан кўриниб турибдики, бу даврда адабиёт ва санъат ишларига қараш маълум даражада 30- ва 50-йилларда рўй берган ур-йиқит даражасига бориб қолган эди. Фақат битта фарқи шунда эдики, қамаш, сибирь қилишлар бўлавермасди. Бироқ бошқа усуллар — тақиқлар, қора рўйхатлар, партиявий жазо беришлар, йўқ гуноҳни жамоатчилик орасида зўрлаб бўйинга олдиришлар ҳамон давом этарди.

Шундай вазиятда — Абдулла Қодирий ижодини ўрганиш, у ҳақда бирор жиддий тадқиқот ишларини амалга ошириш сира мумкин бўлмаган иш ҳисобланар эди. Ахир Абдулла Қодирий ижоди партиявийлик ва синфийликнинг етишмаслиги жиҳатдан характерли ҳисобланар эди-да. Кимгаки бу жиҳатдан мисол керак бўлиб қол-

⁴⁸ Тоғай Мурод. «Олтинсой тонги» газетаси, 1988 йил 21 июль.

са, Абдулла Қодирий ижодига ишора қилар эди. Бу жиҳатдан у Чўлпон ва Фитрат ижодларига яқин деб тан олинган эди. Бундай пайтда адиб ижодини тарғиб қилиш гуноҳ ҳисобланарди.

Шу сабабдан адибнинг мукаммал академнашрини тайёрлаш ёки уй-музейини ташкил қилиш фақат орзугина бўлиб қолди. Бунга ҳам ҳеч ким йўл қўймас эди. Абдулла Қодирий ҳақидаги мақола ва китоблар катта қийинчиликлар билан чиқарди, чиққанлари ҳам ниҳоятда эҳтиёткорлик билан эълон қилинар эди. «Мафкурачилар» адибнинг бир вақтлар оқланиб қолгани, энди эса уни яна эски ҳолатга солиш қийинлигидан аламда эдилар. Фақат шу сабабдангина 1984 йилда унинг 90 йиллик санасини биров билса, иккинчи биров билмасдан ўтиб кетди. На бирор тузукроқ йиғилиш бўлди, на жойларга чиқиб адиб ижоди ташвиқ ва тарғиб қилинди ва на бирор расмий идора унинг номини тилга олди. Худди ўша даврларда Қодирий даражасига етмаган бошқа адиб ва шоирлар юбилейлари фақат жумҳуриятимиз миқёсида эмас, балки собиқ СССР маркази Москвада ҳам мисли кўрилмаган даражада пафос билан белгиланди.

Шундай қилиб, 80-йилларнинг бошларидаги мафкуравий вазият фақат Чўлпон ва Фитрат, Элбек, Усмон Носирларнинг қайта тикланишинигина эмас, балки Абдулла Қодирийнинг адабиётимиз тарихида ўз бўйига муносиб ўрин эгаллашига катта тўсиқ бўлди. Адабиёт соҳасида ижтимоий тафаккурни бир неча йиллар орқага суриб юборди.

Шу орада бошқа бир ғов ҳам пайдо бўлди. 80-йилларнинг иккинчи ярмига келиб мафкуравий вазият яна ҳам чигаллашди. Кутилмаганда темурийлар масаласи қайта ўртага ташланди. Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг собиқ котиби (Р. Абдуллаева) имо-ишоралари билан яна бир марта ўтмишни, жумладан, темурийлар ва бошқа хону султонларни идеаллаштирувчиларни излаб қолишди. П. Қодировнинг «Юлдузли тунлар» романи ва шу муносабат билан Бобур хусусида баҳслар бошланиб кетди. Ҳатто Бобурнинг ЮНЕСКО томонидан белгиланган 500 йиллик юбилейи ҳам кўнгилдагидек ўтмади.

Баҳс асосида адабиёт масалалари турар эди. Бироқ унда ҳал қилувчи овозга адабиётдан узоқда турган ҳар хил шахслар ёки ташкилот вакиллари эга бўлди. Тарих фанлари доктори М. Ваҳобов 80-йиллар мафкураси масалаларига бағишлаб «Ҳақиқатга ва тарихга

қарши» номли мақола эълон қилди⁴⁹. Газетада каттагина ўрин эгаллаган бу мақолада худди 40—50-йиллардагидек йўқ ердан мафкуравий хатолар топилган бўлди. Баъзи маданият арбоблари, хусусан ёзувчиларни пролетариат мафқурасида мустаҳкам турмасдан, майда буржуазия романтикаси томон ўтиб кетаётган қилиб кўрсатилди. П. Қодировнинг «Юлдузли тунлар» романи хусусида у махсус тўхтаб, Бобур образи тасвирида, умуман ўша давр ҳаётини акс эттиришда социалистик реализм принципларидан чекинган ҳолда ўтмишни идеаллаштирган, уни бузиб ва безаб кўрсатаётган ҳисоблади.

Кўраяпсизки, яна ўша таниш иборалар — «ўтмишни идеаллаштириш», «тарихни бузиб кўрсатиш», «социалистик реализм принципларига амал қилмаслик», «майда буржуазия мафқураси позициясига ўтиш... «Куй ҳам ўша, ашула ҳам. Фақат айтилаётган давр бошқа».

Хуллас, 80-йилларнинг бошлари ва ўрталарига келиб «ўтмишни идеаллаштириш», «майда буржуазия мафқурасини акс эттириш» сингари тўхматомуз гаплар икки марта, биринчи гал Тошкент шаҳар партия комитетининг Тил ва адабиёт институти фаолияти ҳақидаги қароридан ва М. Ваҳобов чиқишида жиддий мафкуравий мавсум даражасига кўтарилди.

Бу икки мавсум ҳам маъно эътибори билан Абдулла Қодирий устига қўйилган айбларни айнан такрорлади. Шундай экан, бу даврда Абдулла Қодирий ижодини тўлароқ тадқиқ қилиш, бу ишга адабий жамоатчилик эътиборини жалб қилиш, уни ташвиқ ва тарғиб қилиш мумкин эмас эди.

Тўғри, кўнгилдаги ҳамма ишлар амалга ошавермас ҳам, баъзи ишлар қилиниб турилди: «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» кино саҳнасига олиб чиқилди. Буларнинг ҳам қай даражадаги қийинчиликлар билан амалга ошганини фақат ўша иш бошида турганлар билишади, албатта. Фақат шу нарса маълумки, бу фильмлар ҳали Абдулла Қодирий асарларига хос жозибани, у айтмоқчи бўлган улугъ ғояларни тўла очиб бера олган эмас.

Булар ҳаммаси ҳақиқат. Бадийят душманларининг Абдулла Қодирийга нисбий йўллар билан ўтказган зулми катта ижод олдинга ташланган тўғон эди. Бу хилдаги тўғонларни замонга боғлаб ўзимиз бир четда томошабин бўлиб турмоқчи бўламиз. Замон замон билан. Бироқ замоннинг об-ҳавосини кимлардир яратади. Уша

⁴⁹ Қаранг: «Правда Востока» газетаси, 1986 йил 4 декабрь.

об-ҳаво яратувчиларнинг кимлар эканини китобхон, халқ билиши керак.

Шу маънода, Абдулла Қодирий ижодини ўрганиш, уни қадрлаш ҳақидаги бугунги тадбирлар фақат адиб қадриятини тўла тиклаш учун эмас, балки айрим шахсларнинг тор қарашига асосланган мафкуравий бузилишларга йўл қўймаслик жиҳатидан ҳам аҳамияти каттадир. Бугун биз бу тадбирларни ҳар жиҳатдан қўллаб-қувватлашимиз керак.

БАДИЯТНИ ҚАДРЛАШ ИҶОДИДАГИ ТЕБРАНИШЛАР

Етук асар қимматини белгилаш учун одатда бадиятнинг ҳар хил талаблари назаридан таҳлилдан ўтказиб кўрамиз. Маънонинг ҳаққонийлиги, характерларнинг ёрқинлиги, пафоснинг юқорилиги, зиддиятларнинг кескин ва мантиқийлиги, композициянинг пишиқлиги, сюжетнинг ўзига хослиги, тилнинг жозибалилиги, ҳоказо ва ҳоказолар.

Абдулла Қодирий асарлари, хусусан унинг романлари шу йўсинда тадқиқ қилинса, улар таҳлилга тўла бардош бериши аниқ. Қисман бу хилдаги таҳлиллар қилинган ҳам. Бироқ адиб романларининг фазилатини таъмин қилиб турган оддий кўз илғаши қийин бошқа фазилат борки, бусиз Абдулла Қодирий нафосати хусусида тўла тасаввур яратиб бўлмайди. Бу—миллийлик, миллий руҳнинг акс этишидир. Зотан адибнинг йиллар давомида таҳқирланишлари, бир вақтлар ижодкорлар сафидан чиқариб ташлашларининг асосий сабаби худди шу фазилат билан боғлиқ эди.

Улуғ мунаққид В. Белинский ўз замондошлари Н. Гоголь, А. Пушкин асарларини таҳлил қилатуриб, улар тасвир этган воқеалардан «рус ҳиди» (рус руҳи демоқчи—М. Қ.) бурқсиб туради, деганда мунаққид улар ижодига хос русликни таъкидлаган эди. В. Белинский иборалари билан айтганда, Абдулла Қодирий ижодида шарқ руҳи, ўзбек руҳи барқ уриб турар эди. Адиб асарларини бошқача тушуниш ҳам мумкин эмас.

Бир зум у яратган Отабек, Кумуш, Анвар ёки Раъно образлари тасвирланган муҳитни ўзгартириб, уларни бошқа ном билан атаб кўринг. Биринчидан, муҳит ёт бўлади, номлар эса уларга мос тушмайди, Марғилонни Сибирь ёки Абдуллани Иван дегандек гап бўлади. Иккинчидан, қандай муҳитда кўрсатманг ва қандай ном қўйманг, улар фақат шарқ, яъни ўзбек фарзандлари экани кўриниб туради. Демак миллийлик, аввало, муҳитда танланган образлар қиёфасида, уларнинг ички

олами тасвирида кўзга ташланади. Адиб қаҳрамонлари ҳаётга қарашда, ўзаро муомалада ўша давр Туркистон зиёлилари орасидаги маданий даражага мос.

Улар орасида жиддий баҳслар ҳам бўлади, келиш-мовчиликлар ҳам. Бу ўринларда улар бир-бирларига ҳеч дилозорлик қилмайдилар. Бу хислатлар умуминсонийлик талабларига мос равишда акс эттирилади. Улар инсонийликни юқори даражада тутадилар. Улар юқори дид ва фаросат, зиё эгаларидирлар. Мураккаб воқеалар рўй берганда ҳам бир-бирларини ўринсиз ранжитиш, камситиш улар учун олий жазо билан баробар. Энг кескин ҳаракатни талаб қилган вазиятда ҳам Абдулла Қодирий қаҳрамонлари ўзлиги доирасидан чиқиб кетмайди.

Йиллар давомида биз «маданиятсиз», «фаросатсиз» эдик, «саводсиз» бир бечора эдик, деган тухмат ҳалқасини ўзимиз ўзимизнинг бўйнимизга тақиб келдик. Минг йилликлар давомида яратилган улуг сиймолардан, дунёга донғи кетган обидалардан фахрландик. Бироқ бир он «саводсиз» ва «маданиятсиз» эканлигимизни унутмадик. Ўзимизга ўзимиз тухмат қилдик, ўзимизни ўзимиз ерга урдик. Бу ишда биз бешафқатларча иш тутдик. Абдулла Қодирий ўз асарлари билан бу маломатларга жавоб бериб қўйган эди. Бу маломатларни инкор қилган эди.

Отабек билан Юсуфбек ҳожи ораларидаги муносабатга назар ташланг. Фақат юксак маданият ва зиё эгаларигина бир-бирларига шу тарзда майин ва мулоим муомалада бўлиши мумкин. Юсуфбек Ҳожи ўзининг оталик вазифасини суниестемол қилмаганидек, Отабек ота олдига қўйиш мумкин бўлган талабларини ҳам суниестемол қилмайди.

Отабек ва Қумуш ораларидаги муомалага зеҳн қилинг: қанчадан-қанча зиё, қанчадан-қанча шарм-ҳаё, нафис фаросат бор бу муомалада. Ошиқ-маъшук, олов қалб икки ёш бир-бирларига интиладилар, бироқ, бирор жойда на арзон сўз, ёки енгил қилиқ ишлатмайдилар. Отабек ва Қумуш билладиларки, уларда пайдо бўлган ҳис-туйғуни сўз билан ифодалаш мушкул. Уни меҳрибон нигоҳ, нафис муомалаларгина, садоқат рамзи бўлмиш хатти-ҳаракатларгина ифода қилиши мумкин, ҳолос.

Улар беқиёс оғир воқеалар оқимида бўладилар. Бундай пайтларда муҳаббат қай даражада кучли бўлмасин «ер қаттиқ, осмон узоқ» қабилида бири иккинчисига айб юклаб, кўнгил хираликлар рўй бериши мумкин эди, бироқ бундай ҳол рўй бермайди. Уларнинг

бир-бирларидан ўпқаланишлари, эрқаланишлари ҳам қандайдир нафис, ўта одамий ва маданийдир. Бу нафосат ва маданият асрлар оша халқнинг руҳий оламида қимматбаҳо бойлик сифатида йиғилган, катта хазинага айланган. Абдулла Қодирий хазинанинг биргина қатламини очиб кўрсатди, холос.

Кумуш билан Отабек, Отабек билан Юсуфбек ҳожи ораларидаги хат олишувларни эсланг. Улар ҳам юксак маданият ва бой ички олам намуналаридир. Бу хилдаги нафосат барқ уриб турган хатларни фақат ўзи учун эмас, балки бутун замонига зиё таратиб турган шахсларгина ёзиши ва ёзиб фақат бир-бирларига эмас, балки барча замондошларига, ҳатто келажак авлодларга маънавий озуқа бериши мумкин.

Баъзи ёзишмаларни ҳисобга олмаганда Анвар билан Раъно хат олишмайдилар. Бунга тасвирланган воқеанинг ўзида эҳтиёж йўқ. Бироқ Алишеру Саъдий, Машрабу Умар Ҳайёмлардан сабоқ олган бу икки ёш ораларидаги муомала ва суҳбатлардаги назокат бир эшикдан кириб-чиқиб тарбия олган, бир-бирларига кўнгил қўйган икки ёш орасидаги ўзлари учун ҳам, ўзгалар учун ҳам сеҳрли, ҳам маънодор муомала кўринишларидир. Адиб шуни яхши билар эдики, бу икки ёш орасида рўй берадиган бирор ноҳўя хатти-ҳаракат, бир лаҳзалик кайфият натижаси ўлароқ, айтилган ўринсиз бачкана сўз, чиройлик сузилган ошга бетамиз кимсанинг тупуги сачрагандек гап бўлар эди.

Отабек билан Кумуш ҳис ва туйғуларини бир-бирларига кўпроқ нигоҳу имо-ишоралар билан етказсалар, Анвар билан Раъно бу хилдаги нигоҳ ва имо-ишоралардан ташқари классикларимиздан олинган жозибали мисралар, ён-атрофларидагига билдирилган муносабатлар орқали англатадилар. Англатишни улар бош сабаб ҳам деб билмайдилар, улар бу ишни қандайдир, ўта табиийлик билан, қандайдир сирли хатти-ҳаракатлар билан бажарадиларки, севишганлар учун бу айни рисола. Одатда Ойбекни Абдулла Қодирийдан сабоқ олган ёзувчи дейишади. Сабоқ олган бўлса худди шу ўринда сабоқ олган Ойбек. «Қутлуғ қон» романида у яратган Йўлчи билан Гулнор ҳам Қодирий қаҳрамонлари сингари ўзбекчиликка хос равишда ўз ҳис-туйғуларини сўз билан эмас, балки хатти-ҳаракат, имо-ишора, сирли нигоҳлар билан билдирадилар.

Қаҳрамонлар орасидаги муомала ва маданият даражаси — «ўзбек руҳи» хусусида ҳар бир образ муносабати билан фикр юритиш мумкин. Мана Отабек билан Ҳасанали ораларидаги муносабат. Бу шунчаки савдогар

бойвачча билан унга тобе хизматчи ораларидаги расмий муносабат эмас. Ҳасанали Отабекка ўз фарзанди ҳукмида муомалада бўлади. Унга кўрсатадиган кундалик ғамхўрлигидан ташқари Отабек қалбида рўй бераётган ҳар бир ҳис тўлқинларини сезади, шунга қараб муносабатда бўлади. Садоқатда у тенгсиз. Ҳатто Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз» романидаги Раззоқ Сўфининг ўз пири — эшонига садоқати ҳам, Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романидаги Ёрматнинг бойга хизматлари ҳам Ҳасаналининг Отабекка бўлган садоқати билан тенглашолмайди. Уларда ҳис қилишдан кўра тобелик, ихтиёр ва онгсиз садоқат кўзга ташланади. Бу ерда тобелик умуминсонийлик билан боғлиқ. Тўғри, Раззоқ Сўфи билан Ёрмат асар охирида тамоман ўзгарадилар, аччиқ ҳақиқатни англаб ҳаётдан ўз ўринларини топадилар. Абдулла Қодирий эса Ҳасанали образига бу хилдаги ҳақиқатни ато қила олмайди. Унга бошқа хил ҳақиқат асос эди. Бу— фожиа сари юз тутаётган Отабек билан бу фожиага шерик бўлишга тайёр «хизматчи» садоқати, шундай қилсагина ўз руҳий талабини қондиришга эриша оладиган инсон садоқати.

Отабек Ҳасаналига ҳам шунга монанд муносабат билдиради. Бирор жойда ё бирор лаҳзада Ҳасанали кўнглини оғритадиган сўзни тилга олмайди, ранжитмайди, бунга у ўзини ҳақсиз ҳисоблайди, эҳтиёж ҳам сезмайди. Улар бир-бирларини шу даражада табиий ва самимий тушунадиларки, баъзи ота-болалар бунга ҳавас билан қарашлари мумкин.

Бу ерда шахс ва муҳит масаласи ҳам бор. Абдулла Қодирий шахс образини тасвирлаганда ҳеч вақт бирор тор муҳит билан боғлаб қўймайди. У образларда шаклландиган ҳар бир фазилатни асрлар давомида йиғилиб келаётган халқ тарихи ва анъаналарига суянади. Масалан, Анвар («Меҳробдан чаён») Солиҳ маҳдум оиласида тарбия кўради. Бироқ Солиҳ маҳдумдан кўра уни халқ анъаналари, қисман ўша даврда Қўқон мавжуд зиёлилар муҳити тарбиялайди. Бундан ташқари Анвар, Раъно ҳам юқорида айтганимиздек юксак маънавият хазинаси бўлмиш одамийликни ўзига дастур қилиб олган улуғ ва бепоён адабиётимиз таъсирида шаклланади. Шу сабабдан бўлса керак одамийликнинг қадрли қирраларини англаган ҳолда ўз характер хусусиятлари билан кўпроқ манфаатпараст Маҳдум билан зиёкор Анвар ораларидаги муносабатлар ҳам умуминсонийлик доирасидан чиқиб кетмайди. У Солиҳ маҳдумга хос бирор хислатни қабул қилмайди. Раъно билан биргаликда маҳдумга хос баъзи бир хислатларни ички туйғулар би-

лан масхаралайдилар. Бу масхарани фақат Анвар ва Раънолар тушунади, шундан улар ўзларига хулосалар чиқарадилар, сабоқ оладилар.

Ўзбек ойим-чи? Бу образ тасвирида бошқача манзарани кўрамиз. Ўзбек ойим образи орқали Абдулла Қодирий шарқ халқлари тараққиётига катта тўғон бўлиб турган кераксиз урф-одатларни фош қилади. Лекин у ҳажвий образ эмас. У қолоқлик рамзи. Шу маънода ёзувчи бу образ орқали ўз халқи ҳаётида мавжуд иллатларни очиб беради, унинг аҳволига ачинади, келажак авлодни бу хилдаги иллатдан узоқроқ бўлишни истади. Демак, Абдулла Қодирий китобхонга фақат ижобий образлар орқали эмас, баъзи қолоқлик рамзи бўлган образлар орқали ҳам сабоқ беради.

Образлар руҳий оламини тасвирлашда Абдулла Қодирийнинг учинчи асари «Обид кетмон» ўзига хос ўрин эгаллайди. Гап шундаки, адиб бу ерда ҳам ўз анъаналаридан узоққа кетиб қолган эмас. Шу билан баробар нималардадир фарқ ҳам қилади. Қиссанинг бош қаҳрамони Мулла Обид «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» қаҳрамонлари Юсуфбек ҳожи, Отабек, Анварлар даражасидаги зиёкорлардан эмас. У оддий ҳунарманд, шу билан саводсиз оми ҳам эмас. Юқори табақа вакили ҳам эмас. Шунга қараб у бироз дағалроқ бўлиши мумкин эди дегувчилар ҳам топилиши мумкин. Шунга қарамасдан адиб унинг характерида ҳам одамийлик, маданий даражани қадрлайди. Унинг ҳаётга, жумладан, ҳаётда рўй бераётган инқилобий бурилишларга ҳам муносабати ижобий. Бу жиҳатдан у янгиликпарвар шахс. Бироқ янгилик тарафдориман деб бу йўлга дарров ўтавермаган деҳқонларга қаҳр-ғазаб билан қарамайди. Ҳатто бурилиш ишларига халақит бераётган руҳонийларга ҳам у қўрс муомала қилмайди. Янгилик душманларига муносабатни биз кўпроқ тасвирланаётган ёт унсурлар қиёфасидан англаймиз. Обид эса уларга нисбатан «ниманки қилманглар, ҳақиқат биз томонда, эртами-кеч ғалабага биз эришамиз» қабилида қарайди. Шунинг учун феълини кенг тутади, арқонни узундан узун ташлайди. Бошқаларни кўпам ранжитмасдан иш тутишни афзал кўради. Тарихдан маълум, «Обид кетмон»да тасвирланган даврда кимнидир тиклаб қўйиш учун бошқа бировни уриб йиқитиш керак эди. У вақтларда ҳаётнинг «фалсафаси» шу хилда тушунтирилар эди. Шу йўл билан бориб мулла Обид ҳам бирини тиклайман деб, икки-учтасини уриб йиқиб, йўқ қилиб юбориши мумкин эди. Борди-ю, у шу йўл билан борса, балки яхши раислардан ҳисобланар ва бошқа бир ёзувчи

шу йўл билан уни янги мансаб даражасига ҳам чиқариб қўйган бўлар эди. Абдулла Қодирийга бу ҳақиқат эмас, балки у қабул қилган, у тушунган ва тасвирлаган ҳақиқат керак эди. Бошқа хил ҳақиқатлар бўлгани сингари, ҳаётда бу хил ҳақиқат ҳам бор эди. Қодирийга шу ҳақиқат маъқул келганди.

Абдулла Қодирий қаҳрамонларига хос руҳий юксакликни Алишер Навоий «Хамса»сида яратилган қаҳрамонлар руҳий оламига қиёс қилиш ўринли бўлар эди. Бу катта мавзунини қўя туриб айтмоқчимизки, Абдулла Қодирий ижодига хос бу юксак маънавиятдан «зарбдор», сўлкаш мунаққидлар ўзларининг одатлари бўйича холис тушунмадилар. Улар тўғридан эгри хулоса чиқардилар. Бу хилдаги нафис ва инсоний муносабат фақат олий табақа вакилларида бўлиши мумкин. Демак, Абдулла Қодирий олий табақа ёзувчиси, деган хулосага келишди. Улар учун бундай хулосага келиш ҳам энгил, ҳам «хайрли» эди. Енгиллиги шунда эдики, адабиётнинг ўзига хослиги, унинг асл бурчи устида бош қотириб, меҳнат қилиб ўтиришнинг ҳожати йўқ эди. Асар материали бир лаҳзада сиёсат газига ташлаб кўрилар, асар бу газга албатта тўғри келмас ва шу сабабдан сиёсий хулосага келиб айтиладиган кескин жавоб айтиб қўйила қолар эди. «Хайрли»лиги эса шунда эдики, бу хилдаги хулосалар шахсга сиғиниш ва турғунлик давр расмий доиралари томонидан тўғри топилар ва танқид қилувчига ҳаётда қулайлик туғдирар — мукофотлар берилар, унвонлар оширилар, мансабларга кўтарилар эдилар. Биз ва биздан олдинги авлод вакиллари бунга гувоҳдир.

Абдулла Қодирий ҳақида биринчи бўлиб мақола ёзган М. Шевердинга «Ўтган кунлар» романидаги Қумуш образининг тасвири мутлақо ёқмайди. Бу ўзбек қизининг ота-онасига хушмуомала бўлиши ва ўзи яхши кўрган йигит билан ҳаёт қуриши мунаққидга нотабий бўлиб кўринади. Унинг қуйидаги сўзлари яна ҳам ажабланарлидир. «Муаллиф Қумушни замонавий хотин-қизлар қиёфасида кўрсатади. Бу хислат унинг эрига ёзган хатларида кўзга ташланади. Бу хатларни ўқиганингиздан кейин Қумуш янги ғоялар, замонавий адабиётлар билан хабардор бўлиб кўринади*. Шундай таассурот туғиладики, гўё «у аллақачонлар бугунги ўзбек аёллари эришган озодлик чегарасидан ўтиб кетган»⁵⁰.

* Шевердин М. «За партню», 1928 г., № 3, с. 92.

⁵⁰ Уша жойда.

М. Шевердин ўзбек аёлларининг саводли, замонавий ғоялар, адабиёт дунёси билан таниш бўлишини ҳазм қилолмайди. Мунаққиднинг бу сўзларига ишонадиган бўлсак Нодирабегим, Увайсий, Анбар отин, Маҳзуналарни тарихдан ўчириб ташлашимиз керак. М. Шевердинга Юсуф ҳожи образидаги инсоний хусусиятлар ҳам маъқул келавермайди. Қуйидаги сўзларга эътибор қилинг:

«Оила бошлиғи» (Юсуф ҳожи назарда тутилади — Қ. М.) доим вазмин, доно, ақлли. У ҳеч вақт бировга қаттиқ гапирмайди, овозини кўтармайди, ҳиссиётга эрк бермайди. Оилада бирор келишмовчилик келиб чиқадиган бўлса, у одилона ҳал қилади»⁵¹.

Ўзбекни жоҳил, доим қамчисидан қон томиб турадиган, бошқаларнинг эрк-ихтиёри билан ҳисоблашмайдиган, ҳаммани фақат ўз иродасига бўйсундирадиган «одам» сифатида тушунадиган мунаққидгина шу хилдаги фикрни айтиши мумкин. Ҳолбуки, Юсуфбек ҳожи образини яратишда Абдулла Қодирийнинг асл мақсади ҳаётда мавжуд бўлган Юсуфбек ҳождек донишмандларнинг инсоний хислатларини улуглаб, китобхонга сабоқ бўларлик образ яратиш эди. Ҳатто М. Шевердинга Қутидорнинг қизи Кумушни сўраб келган совчиларга «қизнинг онасидан ҳам сўраб кўриш керак» деган сўзлари ҳам ёқмайди. Утмишда қизнинг онасидан берухсат ризолик бериб юборадиган оталар ҳам бўлгандир. Бироқ ишончимиз комилки, озгина бўлса ҳам маданий анъаналар билан таниш ота оқ сут берган онадан берухсат қиз тақдирини ҳал қилган эмас. Бу ерда Абдулла Қодирий таъкидламоқчи бўлган маданий савияни мунаққид умуман ҳисобга олмайди.

М. Шевердиннинг бу субъектив қарашлари кейин бошқа мунаққиду адабиётшуносларнинг мақолаларидан мақолаларига, китобларидан китобларига ўтиб келди. Фақат битта фарқи шунда бўлдики, жумлалар бироз бошқача тузилди, атамалар бошқача шаклда ишга солинди.

«Ўтган кунлар» романи ҳақида «Ўтган кунлар» деб аталган китоб эълон қилган Сотти Хусайн юқорида Отабекка нисбатан айтилган М. Шевердиннинг фикрларини ёйиқ шаклда ифода қилади. Бу ўринда у ёзувчи услубига тегишли ўзига хослик билан ҳам ҳисоблашмайди. Отабекнинг ота-она орзуси туфайли иккинчи марта уйланишга мажбур бўлганини у ўзича талқин қилади. Бу масалани у инсонийлик, умуминсонийлик нуқ-

⁵¹ Ўша журнал, 93-бет.

таи назаридан эмас, фақат сунъий равишда низом даражасига кўтарилган синфий кураш нуқтаи назаридан изоҳламоқчи ва ёзувчи тасвирини мантиқсизликда айбламоқчи бўлади. У ёзади:

...«Кўкларга кўтарилиб мақталган «виждонли», «доно» Отабек севганига хиёнат қилиш олдида туради. Ёзувчи Отабекни чинданда ахлоқли-виждонли-доно яхши йигит эканини ўқувчига тушунтиргиси келади. Тушунганда ҳам А. Қодирий муддаосидек тушунилсин учун ўзини кўп уннатади. Шунинг учун узоқ-узоқ изоҳлар, ҳикоялар артиқаб (кайфиятли одамларни бир-бирларига солиштириб) тасвирлаши ўринли ўринсиз муболағалари ичида ёзилган муҳаррирнинг (ёзувчи демоқчи — М. Қ.) ўз сўзларидур»⁵².

Сотти Ҳусайнга Кумушнинг гўзал қиз сифатида тасвирланиши ҳам ёқавермайди. Маълумки, «Ўтган кунлар» романининг Кумуш образига тегишли жойлари нафосат жиҳатидан алоҳида ажралиб туради. Романдан Кумуш гўзаллигига тегишли узундан-узоқ кўчирмаларни келтиради-да, уни фақат ёзувчи идеали маҳсулидир деб тушунтироқчи бўлади. Худди М. Швердиндагидек Сотти Ҳусайн Кумушнинг саводли қизлардан бўлишини ҳам ёқтирмайди. Унда интеллектуал бойлик юқори маданий даражадан кўра баъзи қизларда бўладиган камчиликларни кўргиси келади. Бу фикрини у қуйидагича ифодалайди:

«А. Қодирий Кумушни фақат ҳусндагина эмас, ақл-фаросатда ҳам юқориға кўтаради. Қизларда бўлатурғон камчиликларнинг биз биттасини ҳам Кумушда кўрмаймиз» (46-бет).

Қуйроқда у фикрини давом қилдириб:

«Кумуш бувининг шоирона сўзлар айтувиға, хатлар ёзувға усталиғида шубҳа қолмасин деб А. Қодирий Кумушнинг ҳам Отабекни ўқимишли ва айниқса ишқий асарлар яратғон ёзувчиларнинг асарларини севиб ўқувчи қилиб кўрсатади» (47-бет).

Қизиқ, шундай қилиб кўрсатса ёзувчи нимада айбдор экан? Наҳотки мунаққид роман воқелиги содир бўлган даврларда, Кумуш, Отабек сингари бир-бирларига фикр ва зикрларини, ҳис ва туйғуларини борлиғича ифода қила оладиган саводхон йигит ва қизларнинг бўлганига шубҳа билан қараса. Шу талаб асосида масалага ёндашадиган бўлсак, бундан беш юз йил муқаддам Алишер Навоий яратган «Лайли ва Мажнун»,

⁵² Ҳусайн С. «Ўтган кунлар». Тошкент — Боку, 1931, 31-бет (бундан кейин фақат бети кўрсатилади).

«Фарҳод ва Ширин»ларни умуман руҳий бойликдан маҳрум ярим ваҳший шахслар деб тушуниш керак бўлар эди.

Сотти Ҳусайн фикрини давом қилдириб, М. Шевердин хулосаларига айнан тўғри келадиган жумлани битади. Мана у:

«Ҳатто, ҳозирги маданиятимизда шоира бўлган ўзбек қизлари ҳам Кумуш каби гўзал ёза олмайдилар» (47-бет).

Кўряпсизки, Сотти Ҳусайн М. Шевердин сингари ўз муддаоларини очиқдан-очиқ баён қилади. У ўз мулоҳазаларини Абдулла Қодирий реал ҳаётдан, ҳаётдаги ижтимоий зиддиятлардан, синфий курашдан узоқда бўлгани сабабли деб тушунтирмақчи бўлади. Бу ўринда у ёзувчини кўпроқ ўз идеалига — романтикага эрк берган ҳисоблайди. Сотти Ҳусайндан кейин «Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли» номли китоб эълон қилган Ойбек ҳам шу позицияда турди. Бироқ у ёзувчи сифатида Абдулла Қодирий ижодининг бадииятини юқори баҳолади ва М. Шевердин, Сотти Ҳусайн қарашларига яқин фикрларни мураккаб илмий тушунчалар ва атамаларга ўраб беришга ҳаракат қилди. Китобда баён қилинган кўпгина субъектив фикрларни қўятуриб, фақат Кумуш бибига тегишли бир жойидан кўчирма келтириш билан чекланмоқчимиз: унда шундай жумлаларни ўқиймиз:

«Кумуш замоннинг бой оиласида ўсган, гўзаллик, содиқлик, олийжанобликни ифодаловчи бир қиз. Чин севувчи хотин типи сифатида кўрсатилади. Ёзувчи Кумушни «Осмон гўзали» каби тасвирлайди. Унинг қалби, севгиси ҳам ортиқ даражада идеаллаштирилади. Ёзувчи Кумушнинг гўзаллигини кўрсатиш учун бўёқларни аямайди. Ўзбек савдогари Қутидорнинг эрка — арзанда қизини бу бўёқлар романтик бўёқларга ўрайди. Синфий характерни очиш масаласи яна четда қолади, ёзувчининг принциплари реалликни қоплай бошлайди»⁵³.

Бу хилдаги таъналар кейин, 60—70-йилларда ҳам субъективизм позициясида турган мунаққид ва адабиётшуносларнинг асарларида қайд қилиниб борилди. Бу хусусда махсус баҳслар, коллектив фикр олишувлар ташкил қилинди.

«Зарбдор» адабиётчилар ўзларининг нообъектив хулосаларини чиқаришар эканлар, улуғ классиклар тажрибаларини ҳам ҳисобга олиб ўтиришмайди. «Анна Каренина» романида маъно фақат Анна муҳаббат эрки ва

⁵³ Ойбек. Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли. Тошкент, 1936, 18-бет.

ҳаётда ўз тенгини-топмаганлиги хусусида эмас. А. Каренина образининг ўзида қанчадан-қанча маъно бор. Ундаги олижаноблик, юқори маданият, ўзи учун йўқотиш бўлса ҳам бошқалар ихтиёри билан ҳисоблашиш, истатган масалада худбинликдан ўзини тиябилиш ва ҳоказо хусусиятлар бир вақтнинг ўзида китобхонда ачиниш ҳиссини уйғотса, нималар хусусидадир қаноат туйғусини уйғотади. Шу маънода китобхонга Каренина образи берадиган маънавий озуқа Анна образи берадиган озуқадан кам эмас. Шундай экан, нега биз тасвирланган даврнинг донишманди бўлмиш Юсуфбек ҳожи, даврга хос маданий савияда турган Қутидор образларидан, хусусан, ҳаётда янгича қадам қўйишга интилаётган Отабек образидан келиб чиқадиган маънавий бойликлардан маҳрум бўлишимиз керак? Ҳасаналилар қўлига қурол олиб Отабек ва Юсуфбек ҳожиларга кураш эълон қилса яхши, лекин ўз даврининг маънавий юксакликларида турган кишилар билан бирга нафас олса, нега уни ёмонлашимиз керак ва курашчан эмас, деб бунга таъна қилишимиз керак?

Образлар ўз маъноси билан китобхонга қандай таъсир ўтказади, қай даражада одоб ўргатади, руҳан таъсир ўтказади — уларнинг қиммати шу билан белгиланади. Бу — азалий ҳақиқат. Бироқ доим «зарбдор» мунаққидлар, илмдан кўра сиёсий хулосага одатланган, синфий жиҳатдан ўта «хушёр» илмдонларгина бу хилдаги ҳодисалардан тўғри хулоса чиқаришдан ожизлик қилишади, холос. Бу ҳам ажабланарли эмас. Чунки «синфий хушёр мунаққидлар»нинг маънавияти шунга мувофиқ чеклангандир.

Шахсга сифиниш ва турғунлик даврларида мафкураравий вазият мураккаблашганидан Абдулла Қодирий ҳаёти ва ижодини ўрганиб, у ҳақда тадқиқот ишларини олиб бориш хийла қийин бўлди. Бироқ адиб ижодини объектив ва мукамал ўрганиш учун уринишлар тўхтаб қолмади. Бу ишлар доим кўп машаққатлар эвазига юзага келганини ҳам адабий жамоатчилик яхши билади.

Иззат Султоннинг адибни оқловчи мақолаларидан кейин мазкур сатрлар муаллифининг «Ўтган кунлар»да Абдулла Қодирийнинг тасвирлаш санъати» китобчаси эълон қилинди. Китобча 1958 йилда ёзилган бўлиб, 8 йилдан кейин, яъни 1966 йилда аранг чоп-этилди. Гап китобнинг кечикиб чоп этилганида ҳам эмас. Вазият шундай эдики, Абдулла Қодирий ижоди, хусусан унинг асарларининг ижтимоий маъноси ҳақида фикр юритишга йўл қўйила бермас эди. Шу сабабдан муаллиф эзоп

йўлини тутиб, иш кўришга мажбур бўлди. У адиб маҳорати, тасвирлаш санъати хусусида фикр юритиб, «Утган кунлар»нинг ижтимоий маъносини адибнинг маҳорати таҳлилига ўраб беришга ҳаракат қилди.

Яна шу нарса ҳам характерлики, Абдулла Қодирий ҳақида ёзилган асарда адибнинг дунёқарашидаги «чекланиш»ни айтмасдан ўтиш мумкин эмас эди. Шу сабабдан мазкур китобда ҳам, гарчи у бошдан охиригача ёзувчи санъатини таҳлил қилишга бағишланган бўлса ҳам, бир-икки жумлада Қодирийни чекланишда айблаш керак бўлди. Китобчанинг охириги бетларида баъзи бир изоҳлардан кейин шундай сатрлар битилган: «Отабекнинг русларга қарши урушда ўлиши реалистик далилланмаган бўлиб, бу ёзувчи дунёқарашидаги чекланишлардан келиб чиққандир»⁵⁴.

Бу замон зайли билан айтилган фикр эди. Уша кезлари китоб эълон қилиш учун шу хилдаги битта-иккита жумла керак ҳисобланар эди. Бусиз китоб эълон қилиш ўринсиз уринишлар ҳисобланарди. Муаллиф «мажбурият»ни бажарган бўлиб матн давомида қўйидаги фикрни ёзиб, адиб дунёқарашининг чекланишига тегишли фикрнинг ўткир қирраларини юмшатишни ўз бурчи деб билди.

«...масаланинг иккинчи томонини ҳам ҳисобга олмаслик мумкин эмас. Юқорида биз Отабек учун ҳаётнинг маъноси қолмаганини гапирдик (ҳукмрон ижтимоий ҳаётдан олинган фожиалар уни шу ҳолга солган эди). Шунинг учун ўлимнинг қаерда ва қачон бўлиши—Чоризм билан курашдами, ўзаро курашдами, ёки бошқа бир хил муносабат биланми — Отабек учун бунинг фарқи қолмаган эди, бу ҳол маълум даражада ёзувчини оқлайди»⁵⁵. Биз бугун ҳам масалага худди шундай қараймиз.

Адабиётшунос Аҳмад Алиев тадқиқотчилик фаолиятини Абдулла Қодирийга бағишлади. Унинг таҳлил услуби биров бошқача тарзда. У ёзувчи асарларидаги ижтимоий маъно ҳақида бевосита гапиришга ҳаракат қилди. Шу боисдан унинг «Абдулла Қодирий» номли китобининг эълон қилиниши яна ҳам кўпроқ қаршиликларга дуч келди. Китобнинг ёруғ дунё юзини кўришига ўн йилдан кўпроқ вақт сарф бўлди. Китобда Абдулла Қодирий ижоди мазмун жиҳатдан анча батафсил таҳлил қилинади. Унда адибнинг дастлабки асарлари, адабий қа-

⁵⁴ Қўш жонов М. Абдулла Қодирийнинг тасвирлаш санъати. Тошкент, 1966, 74-бет.

⁵⁵ Уша асар, ўша бет.

рашлари, баъзи асарларининг ёзилиш тарихи, адабнинг тарих ва замонга муносабати, қаҳрамонлар муаммоси, ижобий қаҳрамон масаласи, халқ ҳаётининг акс этиши ҳақида фикр юритилади. У Абдулла Қодирий ижодига юксак баҳо беради. Жумладан, Аҳмад Алиев ёзади:

«Адабиётшуносликда таъкид этилганидек, «Утган кунлар» романи бошдан-оёқ феодал-хонлик ижтимоий тузумнинг ҳаддан ташқари адолатсизлигини, бу даврда ижтимоий ахлоқ қондаларининг поймол этилишини фош этиш руҳи билан суғорилган. Ижтимоий тузумнинг бу босқичида эски урф-одатлар, диний ақидалар ҳамиша адолат устидан жаҳолатнинг устун чиқишига хизмат қилар эди. Романдаги турли табақа вакиллари орасидаги курашлар, муносабатлар, биринчидан феодал тузумнинг адолатсизлигини фош этса, иккинчидан бу даврда ҳукм сурган «одатлар»нинг ярамаслигини конкрет далиллар билан кўрсатади. Романнинг сюжети ва образлар системасида асосан ана шу икки ғоя ўз аксини топган»⁵⁶.

Бундай қараш китобнинг бутун моҳиятига сингдирилган. Шу маънода Аҳмад Алиевнинг китоби бунгача Абдулла Қодирий ҳақида қилинган ишларга нисбатан эътиборга лойиқ тадқиқот эди. Китоб ўзининг кўп жиҳатлари билан ҳали бой бўлмаган қодирийшуносликни сезиларли равишда тўлдирди.

Бироқ Аҳмад Алиев ҳам замон зайли ва «зарбдор» танқидчиларнинг талабларини унутишга ҳаққи йўқ эди. Китобнинг умумийўналиши тўғри келавермаса ҳам ўз фикрларининг хулосаловчи қисмларида Абдулла Қодирийнинг ғоявий камчиликлари ҳақида бир нима дейиш керак деб ҳисоблади. Бусиз китоб ёруғ дунё юзини кўра олмас, кўрган тақдирда ҳам «зарбдор» танқидчилар томонидан қаттиқ зарбага учраши турган гап эди. Шу боисдан у қуйидаги жумлани ёзишга мажбур эди:

«...Утган кунлар» романида йирик бир камчилик бор. деб қайд этишга тўғри келади. Романнинг бош ижобий қаҳрамонлари (Отабек, Юсуфбек ҳожи) қаторида яна кенг халқ оммасининг вакили ҳам бўлса, роман мазмунининг тарихи ҳақиқатга мослиги ва ҳаққонийлиги яна ҳам ортган бўлур, романнинг ижобий қаҳрамонлар галереяси яна ҳам тўлароқ бўлган бўлур эди»⁵⁷.

Биринчидан, бу Абдулла Қодирий олдида 30-йилларда ўринсиз қўйилган талабларнинг бироз юмшатирилган

⁵⁶ Алиев А. Абдулла Қодирий. Тошкент, 1967, 74-бет.

⁵⁷ Уша асар, 99-бет.

кўриниши эди. Иккинчидан, адиб шу талаб асосида «Ўтган кунлар»ни ёзадиган бўлса тамом бошқача асар пайдо бўлар эди. Демак, Аҳмад Алиев «зарбдор» танқидчилар талабини такрор қилаётганини ўзи ҳам сезмай қолаяпти.

Аҳмад Алиев фикрини давом қилдириб, масалани адиб дунёқарашидаги машъум чекланишга олиб бориб боғлайди ва ёзади:

«Романда бу камчиликнинг мавжудлиги — муаллифнинг ҳам вояга етмаган дунёқарашидаги ожизлик, унда халқ оммасининг тарихдаги роли ҳақида ҳақиқий марксистик нуқтаи назар пишиб етмагани боисидир».

Шу хилда йўл тутиш ҳамма томондан эътироф қилинган ва барча тадқиқот ишларида айтилиши керак бўлган зарурат ҳисобланарди. Буни Аҳмад Алиев яхши билар эди. Бу «йўл»дан озгина бўлса ҳам чекиниш муаллифни «фалокат» жари ёқасига олиб келиб қўяр, адиб бошига тушган кулфатларнинг бир қисми тадқиқотчи бошига тушиши турган гап эди.

Йиллар ўтган сари гўё қодирийшунослик олға қараб силжиётгандек эди. Қимлардир қандайдир тадқиқот ишлари эълон қилар, нималардир дейишаётгандек бўлишар. Бироқ қодирийшунослик жуда секинлик билан олға силжир эди.

1969 йилда С. Мирвалиев «Ўзбек романи» номли салмоқли асарни чоп эттирди. Бу китобда муаллиф Абдулла Қодирий ижоди ҳақида объектив ва мукамал маълумот бериш ниятида бўлди. Бу фикрини биз мазкур ишнинг юқориги қисмларида анча батафсил далиллаш учун ҳаракат қилдик. Бироқ китобни ўқиб шундай хулосага келасизки, муаллиф замон зайли тазйиқидан ташқари адиб ижоди ҳақида 30-йилларда айтилган салбий фикрлар таъсиридан тўла қутула олмади, балки кўп жиҳатдан ўша фикрлар такрор айтилди.

Абдулла Қодирий мероси ҳақида А. Алиевнинг кейинги «Адабий мерос ва замонавийлик» (1983 й.) номли асарида ҳам анчагина объектив фикрлар айтилган.

Тўғри, китоб кўпроқ Чўлпон, Фитрат, Ботулар ҳаёти ва ижодининг таҳлили хусусида боради. Китобнинг баъзи жойларида Абдулла Қодирий ижоди ҳақида фикрлар ҳам айтилади. Бу фикрларнинг аксарияти Аҳмад Алиевнинг адиб ижоди хусусидаги олдинги ижодларига қарашлардан ижобий равишда фарқ қилади. Бу ерда мунаққид Абдулла Қодирий ижодининг фазилатлари ҳақида бирор фикр айтиб, дарров орқа-олдига қараб ундан камчилик излашга уринавермайди. У ўзининг

ижобий фикрларини дадил ва қатъий баён қилади. Китобда қуйидаги жумлаларни ўқиймиз:

«Октябрь революциясининг галабаси кўп қатори: Қодирий ижодида ҳам кескин бурилиш ясади. У энди дунёга тамоман янгича қарай бошлади»⁵⁸.

Эки китобнинг бошқа бир жойида Аҳмад Алиев Абдулла Қодирий романларининг қаҳрамонлари «ўзлари яшаган муҳитни, шароитни бутунлай инкор» этганларини, «унга нафрат билан қараганликларини» қайд этади. Шу принцип асосида масалага ёндошиб А. Алиев, Ҳ. Ёқубов, Ҳ. Абдусаматов, Б. Имомовларга танқидий муносабат билдиради. Шу сабабдан бўлса керак Ҳ. Абдусаматов Аҳмад Алиевнинг «Адабий мерос ва замонавийлик» китобига махсус мақола бағишлаб, муаллифга кескин ва жиддий эътирозлар билдирди».

Абдулла Қодирий ижодини жиддий равишда тадқиқот қилган адабиётшунослардан яна бири И. Мирзаев бўлди. У 1972 йилда «Абдулла Қодирийнинг ижодий эволюцияси» номли китобини эълон қилди. Китобда адибнинг ижод эволюцияси анча батафсил таҳлил қилинади. Унда Абдулла Қодирийнинг ҳажвий мероси, унинг романлари мисолида ҳаётини материал ва бадий тўқима, адиб ижодидаги ижтимоий йўналишлар, реалистик принциплар, социалистик воқеликнинг акс этиши сингари масалалар ўша давр талабларига мувофиқ дадил ва далилли таҳлил қилинади. Масалан, у 30-йил, 60-йилларда тўлалигича айтилмаган қуйидаги фикрларни ёзади:

«Отабек эл-юрт ғамини ейдиган (гарчи у жамиятдаги синфий бўлинишларни аниқ кўриш даражасида бўлмаса ҳам) илғор қарашлар билан суғорилган, зулматга нафрат билан қарайдиган, яхши инсоний фазилатлар эгаси бўлган киши образи сифатида гавдаланади»⁵⁹.

Китобдан яна шу хилдаги баҳоларни келтиравериш мумкин эди. Лекин бундан ўзимизни чеклаб айтишимиз керакки, И. Мирзаевнинг бу китоби Аҳмад Алиевнинг «Абдулла Қодирий» номли асари сингари кўп қийинчиликлар билан, оғир машаққатлар эвазига ёруғ дунёни кўрди. Китоб чоп этилиши йиллардан-йилларга ўтди. Адиб ижодига тегишли баъзи баҳолар аптека тарозисига солиниб ўлчанди, таҳрир жараёнида тузатишлар кириштирилди талаб қилинди.

⁵⁸ Алиев А. Адабий мерос ва замонавийлик. Тошкент, 1983, 111-бет.

⁵⁹ Мирзаев И. Абдулла Қодирийнинг ижодий эволюцияси. Тошкент, 1977, 49-бет.

Аmmo нимаки бўлмасин Аҳмад Алиев шунингдек, Иброҳим Мирзаев таҳлилида адиб меросига ёндошишда 30-йиллардаги Абдулла Қодирий ижодига бағишланган мақола ва китоб — адабиётшунослардан кескин фарқ қилади. Улар бу жиҳатдан И. Султоннинг «Абдулла Қодирий ҳақида» номли («Қизил Ўзбекистон», 1956, 26 октябрь) мақоласи позициясида турдилар. Яъни Абдулла Қодирий ижодини ижобий планда таҳлил қилдилар. Фақат баъзи ўринларда замон талабини ҳисобга олиб, адиб ижодидаги дунёқарашга тегишли баъзи «нуқсонлар»ни қайд қилиб ўтмоқчи бўладилар. Қайта қуриш натижасида адабий меросимизга нисбатан айтилган бу дунёқарашга тегишли чекланишлар бадий ижоднинг ўзига хослигидан келтириб чиқарилмади. Қодирий асарлари тўғри ва объектив таҳлил қилиниб, мазмунга хос фазилатлар бадий талабга жавоб берадиган малакали таҳлил маҳсули бўлавермади. Бироқ булар ҳам ҳарна эди.

Абдулла Қодирий ижодига мақола бағишлаган бошқа баъзи танқидчи ва адабиётшунос (Ҳ. Еқубов, Ҳ. Абдусаматов, Б. Имомов, С. Мирвалиев)лар адиб ижоднинг таҳлилида бошқа йўлни тутдилар. Улар адиб ижодига тегишли баъзи бир фазилатларни тан олган бўлиб ва бу хусусда қисқагина фикр юритиб, ўз асарлари йўналишини адиб дунёқарашидagi «камчиликлар», «чалкашликлар», «чекланишлар», «мантиқсизликлар» хусусида батафсил «фикр»да тўхтадилар, бу жиҳатдан улар тўла равишда қуруқ социологизм позициясида турдилар. Эндиликда маълум бўляптики, ижодкор меросини шу йўлдан бориб «таҳлил» қилиш адабиётимизга, бинобарин бутун маданиятимизга бир неча ўн йиллар давомида катта зарар келтирди, адабиётимизнинг тараққиётига тўсиқ бўлиб турди.

ҲАМЗА ВА ҚОДИРИЙ ЕХУД БИРИ ҲИСОВИГА ИККИНЧИНИ КАМСИТИШГА УРИНИШЛАР

Хўш, Қодирийшунослик бугун, қайта қуриш ишларининг айна авжига чиққан пайтларда қай аҳволда? Бу соҳада қандай янгиликлар бор? Нима билан биз бугун мақтанишимиз мумкин?

Янгиликлар кўп, албатта. Аввало ўтмиш меросга, биринчи галда Абдулла Қодирийга муносабат тўла ва тугал ўзгарди. У энди аксилинқилобчи ҳам эмас, советлар тузумининг ашаддий душмани ҳам эмас. Энди у ўзбек халқининг улуғ адиби, ўзбек миллий адабиётининг бош асосчиларидан бири, биринчи ўзбек миллий романининг асосчиси, умуман ўзбек романининг асосига

биринчи ва мукаммал ғишт қўйган санъаткор ёзувчидир. Бу таърифлар кейинги пайтларда ёзилган, эълон қилинган қатор мақола ва илмий тадқиқотлар асосий мағизи бўлди.

Адибнинг ўғли Ҳабибулла Қодирий томонидан «Ёшлик» журнаlining 1989 йил 4—7-сонларида эълон қилинган «Қодирийнинг сўнгги кунлари» номли хотира қиссаси адиб қисматига тегишли кўп масалаларга аниқлик киритди, баъзи чигалликларни ечимга олиб келди. Унда Ҳабибулла Қодирий илгари эълон қилинган «Отам ҳақида» деган хотира китобида акс эттиришга иложи бўлмаган манбаларни ишга солди ва адиб қисматига тегишли архив ҳужжатларини жорий қилди. Бу билан Ҳабибулла Қодирий адабиётшуносларимиз қилиб улгурмаган кемтикларни тўлдирди.

Архив манбалари асосида Абдулла Қодирий қисматини ўрганиш йўлида қилинган ишлардан яна бири Рубен Сафаровнинг эълон қилинган «Хўрликдан ўлим тансиқроқдир» номли мақоласи бўлди. Мақола яхши ният билан ёзилган бўлиб, муаллиф унда Абдулла Қодирийнинг ҳибсда бўлган ва сўроқ қилинган пайтларидаги ҳолатини кўрсатади⁶⁰. Бу ҳам керак, албатта. Чунки бу материал ҳам адиб ҳаётига тегишли баъзи бир бўшлиқларни тўлдиришга хизмат қилади.

Афсуски, мақола кўпроқ натуралистик йўналишда ёзилган. Мақолада Давлат хавфсизлик комитети архивида сақланаётган айбдор адибнинг шахсий иши таҳлил қилинади ва терговчи билан Абдулла Қодирий орасидаги савол-жавобни — махсус «иқрор»ни тўла акс эттирмоқчи бўлади. «Иқрорнома» билан танишиб чиққанимиздан кейин шундай таассурот туғиладики, гўё Абдулла Қодирий тергов жараёнида ўзининг «аксиланқилобчи», «халқ душмани», «миллатчи», «тараққиёт душмани» сифатида «сидқидил»дан тан олади, ўзини тўла «айбдор» ҳисоблайди.

Тўғри, мақолада Рубен Сафаров Абдулла Қодирийнинг «иқрори» терговчи тазйиқи асосида пайдо бўлган деган фикрни билдиради. Аммо тан олишлар шу даражада батафсил ва шу даражада бежирим келтириладики, масаланинг моҳиятига тўла тушунмаган газетхон «Абдулла Қодирийнинг ўзи ҳам айбсиз эмас экан-да», деган хулосага келиши ҳеч гап эмас. Шу нуқтани назардан қараганда бу мақола кўпроқ Абдулла Қодирий тақдиридан кўра терговчи «маҳоратини» намоён қиладиган материалдек бўлиб кўринади.

⁶⁰ Сафаров Р. «Тошкент ҳақиқати» газетаси, 1989 йил 21 ва 22 ноябрь.

Бугун ошкоралик даврида яшайпмиз. Марказий матбуот саҳифаларида нималар айтилмаяпти дейсиз. Бироқ Сафаров мақоласида Абдулла Қодирийни айбловчи бир қатор гувоҳлар ҳақида маълумот берилади. Муаллиф уларнинг номларини яшириб биринчи гувоҳ, иккинчи гувоҳ тарзида санаб ўтади. Бу хилда маълумот бериш бугунги ошкоралик принципига мутлақо тўғри келмайди. Ёпиғлиқ қозонни қачонгача яна ёпиқлигича қолдираве-ришимиз керак? Р. Сафаров ишларида таажжуб уйғота-диган яна бир нуқта бор. Мақоланинг рус тилидаги нусхаси «Правда Востока» газетасида эълон қилинди, унда гувоҳлар ичида «Комил Яшин йўқ эди» деган таъкидни ўқиймиз. Яхшиси ўша газетадан кўчирма келти-ра қолайлик.

«...Бешинчи гувоҳ ўз фикрида қатъий ва кескин эди. «Абдулла Қодирий ҳеч вақт совет ёзувчиси бўлмаган. У совет тузумига қарши турган, буржуа миллатчиси». Олтинчи ёзувчи эса унга нисбатан қатъий ҳукм чиқар-ди. «Буржуа лайчаси, ашаддий синфий душман». Шунини қайд қилишни истардимки, баъзи бировлар Комил Яшинни Абдулла Қодирийга нисбатан ёмонлик қилган ёзувчи деб кўрсатмоқчи бўладилар. Шу муносабат билан айтмоқчиманки, Абдулла Қодирийнинг жиноий де-лосида Комил Яшиннинг номи йўқгина эмас, хатто унинг номи тилга ҳам олинмайди»⁶¹.

Қизиқ, бировнинг йўқлигини айтиш учун кимнидир борлигини айтиш керак эмасми? Бу илмий тафаккурнинг оддийгина талаби. Модомики, бировнинг борлиги ай-тилмас экан, бу рўйхатда кимнинг йўқ эканлигини ай-тишга нима ҳожат бор эди? Демак, муаллиф ўзи ўйла-ган даражада объектив эмас. Демак, у газетхонни ҳам тўла ишонтиролмайди.

Ҳ. Абдусаматов ушбу сатрлар муаллифига «Аввал ўзингга боқ...» номли очиқ хат билан мурожаат қилди. Хатда у «Кейинги пайтларда «Комил Яшинга осилган-нингиз осилган» деган даъвони қилади. Бу иборанинг ноилмий ва маданият доирасидан чиққан ҳолда айтил-ганини қўятуриб унга нисбатан баъзи изоҳларни айтиб ўтиш зарур кўринади.

Биринчидан, Комил Яшин танқиддан юқорими? Иккинчидан, Комил Яшиннинг адабиётимиз олдидаги хизматларини инкор қилишнинг ҳеч кимга қизиғи йўқ. Адабиёт тарихида Комил Яшин ўзбек драматургияси-нинг асосчиларидан бири сифатида Ҳамза ижодининг тарғиботчиларидан бўлиб қолади. Қайд этамиз,

⁶¹ «Правда Востока» газетаси, 1989 йил 16 декабрь.

Қ. Яшин ҳақида бундай фикр айтиш мумкин эмас, у танқиддан юқори туради деган гап эмас-ку. У ижод қилган, узоқ вақтлар ёзувчилар уюшмасига раҳбарлик қилган. Табиийки, ҳар бир одамда бўлганидек, унда ҳам камчиликлар бўлган.

Қайта қуриш даври ҳамма нарсани очиқ-ойдин тарихда борлигича айтишни талаб қилади. Шундай экан, бу адиб хизматларини инкор қилмаган ҳолда тарихнинг алғов-далғов даврларида Абдулла Қодирий, Чўлпон ва Фитрат сингари истеъдодларнинг қатағон қилинишида фаоллик кўрсатганини нега айтиш мумкин эмас. Зотан, буни Ҳ. Абдусаматовнинг ўзи ҳам инкор этмайди. У ёзади:

«Очигини айтишимиз керакки (хайрият — М. Қ.). ўша қора кунларда давр билан боғлиқ бўлган хатоларни қилмаган йирик адибни кам топа оламиз. Гафур Ғулом, Абдулла Қаҳҳор, Комил Яшин ва Уйғуннинг ҳам айблари йўқ эмас»⁶².

Демак, бор бўлса уларни борлигича айтиш айбми? Ҳ. Абдусаматов санаб ўтган адиблардан кимлардир Давлат Хавфсизлик комитетига махсус маълумот ёзиб беришган, (бу ҳолни Р. Сафаров ҳам қайд этади), кимлардир Абдулла Қодирийни миллатчи сифатида сўроқ қилишда қатнашади. Бошқа бировлари йиғилишларда қораловчи нутқ сўзлаган. Қомил Яшин мазкур ижодкорларни, хусусан Абдулла Қодирийни қатағон қилишга бағишланган Ёзувчилар уюшмасининг махсус пленумида (сентябрь, 1937 йил) умумлаштирувчи маъруза қилган ва шу маъруза юзасидан олиб борилган музокара-лардан сўнг якунловчи нутқ сўзлаган!

Ҳабибулла Қодирийнинг «Қодирийнинг сўнгги кунлари» номли ҳужжатли эсдалигида Қ. Яшиннинг хулосаловчи нутқидан келтирилган қуйидаги парчани ўқиймиз:

«...Ёзувчиларнинг «ёзувчи» деган номи қанчалик баланд ном эканлигини билишимиз керак. Чунки совет ёзувчисидек бахтли ёзувчи ҳеч бир дунёга келган эмас, бўлган эмас. Бунинг тарихини суриштирганда, ўткандаги ёзувчиларнинг ҳаммаси ҳам бахт деган нарсани кўрмасдан, «бахт» деб йиғлаб ўтиб кетганлар. Бахт фақат совет ёзувчисиники. Шунинг учун бахт ғалабаларини куйлаш, унинг сурурини, лаззатини сезиш ва бошқаларга бериш бизнинг — совет ёзувчиларининг улуғ вазифаси бўлиб туради. Бизнинг олдимиздаги асосий вази-

⁶² Абдусаматов Ҳ. «Тошкент ҳақиқати», 1990 йил 6 февраль.

фа бундан кейин бизнинг атрофимизни ўраган муҳитни яхши билишимиз керак. Душманларимизни то охиригача фош қилишимиз керак. Совет ёзувчилари қаторидан душманга, совет платформасини менсимаган, эътибор қилмаган, советларга қарши, совет воқелигига қарши курашувчи душманларга қатъий зарба беришимиз керак. Бизнинг соҳамиздаги душманларнинг шу методларига қарши зарба беришимиз, пачоқлашимиз керак. Бунинг учун ўзимизнинг орамизда бўлган беғамлик касалини ҳар кимнинг самарасига, мансабига қарамасдан очиб ташлашимиз керак. Бунинг учун биз ўзимизда бўлган инқилобий ҳушёрликни мустаҳкамлашимиз, большевизмни ва партия тарихини билишимиз ва ўрганишимиз керак... Биз шундай асарлар яратайликки, бизнинг бундан кейин яратган асарларимиз бизнинг адабиётимизни, драматургиямизни, прозамизни бўғмоқчи бўлган синфий душманлар, халқ душманлари З. Саид, Элбек, Фитрат, Абдулла Қодирий ва бошқа душманларга қарши иккинчи бир зарбали жавоб бериш керак.

Биз бундан кейин шундай асарларни беришимиз керакки, бизнинг ёзган асарларимиз бутун дунё меҳнаткашларининг диққатини, уларнинг муҳаббатини ўзига тортатурган, Сталин байроғи остида тўплай турган бўлсин.

Биз шундай асарлар берайликки, бизнинг келажак бўғинлар одамзотни бахт-саодат йўлига етаклаган улуг дохийимиз Сталиннинг йўлига қарши чиққан ифлосларнинг кирдикорларини ўқиб уларга қарши нафратларни кучайтирсинлар. Шу асосда ижодий кураш учун мустаҳкам курашадиган бўлиб тарбиялансинлар.

Битсин бизнинг орамиздан ҳайдалган ва бизнинг адабиётимизни бузишга уринган халқ душманлари троцкийчи, бухаринчи, миллатчи, аксилинқилобчи З. Саид, Элбек, Чўлпон, Фитратлар»⁶³.

Ҳабибулла Қодирий тасвирлаган қизгин сўроқлар, музокаралар ва хулосаловчи нутқ беиз ўтиб кетмади. Шу пленумнинг ўзидаёқ Абдулла Қодирий ёзувчилар уюшмаси ҳайъати аъзолигидан озод қилинади. Ҳатто адиб—биринчи ўзбек романининг муаллифи—ёзувчилар уюшмасининг аъзолигидан ҳам чиқарилади.

Шундай экан, хусусан пленумда айтилган хулосаловчи сўз қайси бир чақимчи хатдан кам экан? Уша

⁶³ Ҳ а б и б у л л а Қ о д и р и й. «Ешлик» журнали, 6-сон, 1989 йил, 47—48-бетлар.

кезлардаги вазиятни яхши биламиз. Фирқа аъзоси бирор йиғилишда фирқа аъзолигидан ўчирилса эртасига унинг ҳибсга олиниши табиий ҳисобланган. Абдулла Қодирий фирқа аъзоси бўлмаган. У ёзувчилар уюшмаси аъзолигидан ўчирилди. Унинг қисмати ҳам аниқ эди. Демак, у эрта-индин ҳибсга олинади. Бошқача бўлиши мумкин эмас эди.

Шундай экан айтиш керакки, Абдулла Қодирий рамзий маънода ёзувчилар уюшмасининг ўша пленумида «ҳибсга» олинди, тўғрироғи ўзимиз унинг қўлига кишан солиб бердик. Йилнинг (1937) охирига келиб Абдулла Қодирийнинг ҳақиқий ҳибсга олиниши ўша пленумдаги «хукм»нинг ижроси эди, холос. Рубен Сафаров гувоҳлар номидан келтирган Абдулла Қодирийни айбловчи сўзлар ҳам ёзувчилар уюшмаси пленумида айтилган айбловчи ибораларнинг айнан ўзи эди.

* * *

Юқоридаги маълумотлардан маълум бўладики, шахсга сиғиниш ва турғунлик даврларида тарих, жумладан адабиёт тарихи, хусусан ижодкорлар мероси текис ўрганилмади. Бу жиҳатдан бизнинг тарихимиздаги оқ доғлар ва нотекисликлар ҳам анча ишларни амалга оширишни талаб қилади.

Қарийб 50 йил давомида Ҳамза Ҳакимзода ижоди кенг ўрганилди. Шоир ҳаёти ва ижоди хусусида бир эмас, бир неча ўнлаб кандидатлик, докторлик диссертациялари ҳимоя қилинди, монографиялар чоп қилинди. Кенг кўламда эсдаликлар нашр қилинди. Эл орасида қолиб кетган асарлари излаб топилди. Бу жиҳатдан ҳам Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий омади келган ижодкорлардан. Бу ҳол адабиёт мухлисларида қониқиш ҳиссини уйғотади.

Бироқ бугун афсуслар билан қайд қилиш керакки, Ҳамза сафдошлари Сўфизода, Чўлпон, Фитрат, Абдулла Қодирийлардан ажралган ҳолда тадқиқ ва тарғиб қилинди. Шундай бўлдики, гўё улар яшамаган, ижод қилмаган. Шахсга сиғиниш оқими ҳар бир миллий адабиётда, бутун адабиётдаги сингари, М. Горький сиймосига монанд асосчи яратишни талаб қилди. Бунинг учун ўша кезлари энг қулай сиймо яқка-ю-ягона Ҳамза бўлиб кўринди. Шу сабабдан Ҳамза шахсини, ижодини бориға нисбатан ҳам юқори кўтариш учун уринишлар бўлди. Энди маълум бўляптики,

бу уринишлар ва чиранишлар кўпроқ ижобий натижа берса, баъзан шоир обрўйига путур етказди.

Айрим шахслар тилидан ёзиб олинган шеърлар Ҳамзага нисбат берилиб тўпламга киритилди. Уларнинг Ҳамзага тегишли экани бир оз шубҳали бўлди. Баъзи ўринларда унга тегишли бўлмаган асарлар ҳам шоир номига боғлаб қўйилди. Асосий матни топилмаган, сюжети ҳам у даража аниқ бўлмаган «Бой ила хизматчи» К. Яшин томонидан қайта яратилиб, шоир асари сифатида тўпламларида эълон қилинди ва саҳналаштирилди. Бу ишда аниқликдан кўра тахминлар асос бўлди.

Шоирнинг ҳар бир юбилейида «Мана мунча китоб эълон қилиш керак» деган мажбуриятлар олинди. Ҳамза ижодига бағишланган конференцияларда маърузачилар такрорига дуч келадиган бўлди. Айрим пайтларда «фалончи олим нега Ҳамза ижодига тегишли иш қилмаяпти, демак у инқилоб шоирини ёқтирмас эканда», деган таъналар айтиладиган ҳам бўлди. «Ҳамза ҳақида илмий ишлар кам олиб борилаяпти», деб бутун ташкилотлар таънага олинган пайтлари ҳам бўлди. Бу ишларнинг илмий қиммати, қай даражада ҳақиқат айтилаётгани билан ҳеч кимнинг иши бўлмади. Шахсга сиғиниш ва турғунлик йилларида буларнинг ҳаммаси нормал ҳодиса сифатида кўринар эди.

Кейинги пайтларда манзара ўзгарди. Ҳамзанинг 100 йиллик юбилейи муносабати билан унинг 5 жилдлик мукаммал академнашри эълон қилинди. Қайта қуриш, ошкоралик натижалари ўлароқ маълум бўлдики, дунёқараш жиҳатдан Ҳамза ҳам илгари биз ўйлагандек беками кўст — фақат инқилобни куйлаган шоирлардан эмас экан. У ҳам тарих фарзанди экан. У ҳам ўша даврдаги сафдошлари сингари изланишда бўлган экан. Бу ҳол ҳамзашуносликда янги-янги имкониятларни очиб берди. Шу асосда фақат бир хил фикрларни такрор қилаверишдан чекланиб ҳақиқий Ҳамза, унинг ижоди ҳақида фикр айтиш имконияти туғилди. Беш жилдлик академнашрдан маълум бўлдики, замон зайлига қараб у оқпошшо номига шеърлар бағишлаган, мардикор олиш хусусида зиддиятли асарлар битган. Утмиш адабиётимиз анъаналарига амал қилиб худо ва пайғамбарларга ҳамду санолар айтган.

Булар ҳаммаси табиий эди. Бунинг учун ҳеч ким шоирни айблаши мумкин эмас. Шу жиҳатлар ҳисобга олинмагани учун Ҳамза ижоди маълум тарихий муҳит маҳсулидан кўра кўпроқ баъзи адабиётчиларнинг субъ-

ектив идеалидаги ижодкор бўлиб қолди. Шундай қилиб, классик яратамиз деб ўзига хос шоир ижодини андозалаштирилди, унинг ижодидаги ранг-барангликка, ҳаётийликка путур етказилди.

Бошқачароқ қилиб айтганда, умумпланда Ҳамза инқилобни қабул қилган, тараққиёт тарафдори бўлди. Бу ҳол ҳеч кимда шубҳа уйғотмайди. Шу билан баробар у давр билан изоҳланадиган ғоявий тебранишларни ҳам бошидан ўтказган. Бадийят ҳам мураккаб ижод йўлини босиб ўтди. XX асрнинг бошларида ўтмиш адабиёт анъаналари асосида девон тузиб, бадийят талабалари нуқтан назаридан бақувват ғазаллар яратган, ҳаёт билан ҳамнафас бўлиб «Заҳарли ҳаёт» сингари драма яратган Ҳамза 1917 йилдан кейин қатор шеърларида шиорбозлик йўлига ўтиб олди. Тўғри, бу давр шароитида шиорнома асарларнинг ҳиссаси бўлди. Бироқ улар бадийят жиҳатидан етук эмас эдилар. Бу ҳол на адабиётшунослик, на Ҳамзани тарғибот қилувчилар томонидан тилга олинмас эди. Аксинча, кўп ўринларда сунъий равишда ошириб баҳоланаверарди.

Бир ёқлама ёндашиш натижасида «Оловли йўллар» номли 17 серияли телефильм (К. Яшин ва Б. Привалов сценарийлари, консультанти Л. Қаюмов) Ҳамза ҳаёти ва фаолияти хусусидаги ҳақиқатдан кўра, ошириб айтилган тўқима воқеалар мажмуаси бўлиб қолди. Бу ҳол Ҳамза номини улуғлашдан кўра, уни сунъий қаҳрамонга айлантириб қўйди. Табиийки, Ҳамза бунга муҳтож эмас эди.

Бунинг устига 50 йил давомида Ҳамза ҳақида ҳеч қандай баҳсли фикр олишувга йўл қўйилмади. Шоир ҳақида фақат «рисоладаги» фикрни айтиш мумкин, ўзгача фикр айтиш мутлақо мумкин эмас деб ҳисобланди. Эндигина, қайта қуриш натижасида барча ижодкорлар қатори у ҳақда ҳам баҳсли фикрлар айтиш мумкин бўлди. Ҳамза ижоди ҳақида биринчи бўлиб Норбой Худойберганов мунозарали фикр айтди.

«Ҳамза ҳам инқилобий ўзгаришларни дарров тўла тушунганлардан эмас. Шунга қарамасдан, кейинги 50 йил давомида Ҳамза Октябрдан илгари большевизм томонига ўтди ва ўзбек адабиётида социалистик реализм методини асослади, деган фикрни ўтказиб келдик. Гарчи янги метод ҳақида у ҳеч қандай тасаввурга эга бўлмаган бўлса-да»⁶⁴, сўзсиз у ҳақиқатни айтди.

⁶⁴ Худайберганов Н. Газета «Правда Востока», 1989 год, 19 мая (Переводы на узбекский язык наши — М. К.).

Норбой Худойберганов фикрини давом эттириб, мантиқан инкор қилиб бўлмайдиган бошқа масалани олға сурди: «Чўлпон, Фитрат ва бошқа баъзи ижодкорларни реакцион Қўқон мухториятини социал ижтимоий адолат касб этган мустақил давлат сифатида қўллаб-қувватлаган миллатчи сифатида баҳоланган».

Шоир Ҳамза ҳам Қўқон мухториятини қўллаб-қувватлаган, у ҳақда шеър ёзган. Демак, ўз-ўзидан савол туғилади: нега бир хил тушунча учун бировларни (Чўлпон ва Фитрат назарда тутилади—М. Қ.) ашаддий миллатчи, халқ душмани деб эълон қиламиз-у, бошқа бировларни (Ҳамзани—М. Қ.) беками кўст инқилобчи шоир деб атаймиз?

Тарозининг тоши ҳамма учун баробар бўлиши керак. Норбой Худойбергановнинг чиқиши замонга номувофиқ ёзилган бир-икки шеър билан бутун ижодни инкор қиладиган ҳукм чиқариш зарарли эканини исбот қилмоқчи бўлади. Бу хилдаги асарлар, демак, Чўлпон ва Фитратларда бўлгани сингари Ҳамзада ҳам бўлган. Бунинг учун Ҳамзани инкор қилиш мумкин бўлмаганидек, Чўлпон ва Фитратларни ҳам қора бўёқ билан чаплаб қўйиш ҳақиқатга хилоф иш эканлиги эндиликда маълум бўлиб қолаёпти.

Аксарият асарлари билан Ҳамза назарга лойиқ шоир ва драматургдир. 1960 йилда Ёзувчилар союзи уюшмаси пленумида Абдулла Қаҳҳор Ҳамза ижоди ҳақида гапириб фақат «Яша Шўро» учун унга ҳайкал қўйиш мумкин деган эди. Кейинги пайтларда маълум бўлаяптики, бу шеърнинг ҳам «Яша Шўро» сифатида матни сақланган эмас. Бу ҳолдан Абдулла Қаҳҳор ҳам хабардор бўлган, албатта. Шунга қарамасдан Ҳамза шеърларининг адабий жараёнидаги роли озмунча бўлган эмас. Абдулла Қаҳҳор «Яша Шўро» ҳақида гапирар экан, шоир ижодининг шу томонини назарда тутган бўлиши керак.

Ошкоралик ақидаларига асосланиб эндиликда бошқа бир ҳақиқатни айтишга ўзимизни ҳақли деб ҳисоблаймиз. Бошқа бир ижодкорларда баҳсли ва зиддиятли нуқталар бўлиши мумкин. Бироқ Абдулла Қодирий ижоди маъно эътибори билан чигал зиддиятлардан анча холи эди. Мантиқсиз зиддиятларни кўпроқ «зарбдор», сўлкаш мунаққидлар яратдилар. Улар 60 йил давомида адиб ижодидан ҳар хил йўсинда хато изладилар. Бугун энди бу айбномаларнинг барчаси сунъий равишда ўйлаб топилган тўқималар экани маълум бўлиб қоляпти.

Бу ерда бошқа бир масала келиб чиқаётир. Гап шундаки, ўзбек адабиётининг асосчиси деган шарафли номни фақат битта ижодкор номи билан боғлаб қўйиш тўғри бўлмайди. Ҳамзанинг асарлар мажмуасидаги зиддиятли манзарани четга суриб қўйиб, унинг ижодини Л. Қаюмов китобларидагидек ошириб-тошириб баҳолаш «Оловли йўллар» телефильмидагидек унинг шахсини ортиқча безаб кўрсатиб, Абдулла Қодирий ижодига хос бадииятни, у яратган юксак нафосат намунаси бўлмиш асарларни назар-писанд қилмаслик илмий жиҳатдан тўғри бўлмайди. Адабиётимизнинг асосчилари сифатида Ҳамза ҳам, шунингдек Абдулла Қодирий ҳам бир хил ўлчов билан ёндашишга муҳтождир.

Бугун бу нотекисликларга шахсга сифиниш даврига хос зўрма-зўракилик, абадий меросни адолат билан баҳоламаслик натижаси сифатида қараш керак.

Бу ўринда адабиётшунослигимизда кўзга ташланган бир ҳодиса хусусида тўхтаб ўтиш зарур кўринади. Йўлини топиб «Ҳамзани асраш» ва уни «ҳимоя қилиш» ғояси ҳамзашуносликнинг асосий йўналиши эди. Шоирни кимлардандир «қўриқлашди», «тажовуздан» сақлаб қолиш учун ҳаракат қилишди. Қўйидаги фактлар ҳақида ўйлаб кўринг.

С. Мирвалиев «Ўзбек романи» китобида: «...Адабиётимизда мазкур жанр (роман назарда тутилади— М. Қ.) Ҳамза номи билан чамбарчас боғлиқдир. Чунки Ҳамза биринчи ўринда ўзбек романи томон йўл очган санъаткордир»⁶⁵,—деб ёзади.

Ҳамзанинг роман номи билан эълон қилинган асарлари борлигини ҳеч ким инкор этмайди. Бу хилдаги гапнинг ўртага тушиб қолиш сабаби бошқа ерда. Маълумки, 1956 йилда Иззат Султон («Қизил Ўзбекистон» газетаси, 28 октябрь) Абдулла Қодирийни ўзбек романи, умуман, ўзбек прозасининг асосчиси деб эълон қилган эди. С. Мирвалиев юқоридаги қайдлари билан ўзини бу фикрга қўшилмаётгандек кўрсатмоқчи бўлади.

Юқорида С. Мирвалиев ўз фикрини бироз мужмал баён қилган эди. Ўз гапига ўзи ишонмагандек бўлиб изоҳ беришга ўтади ва Ҳамза романлари «реалистик романлар» эмаслигини, замонавий роман талабига жавоб беролмаслигини айтади. Бироқ гапини давом эттириб яна ўзига ўзи фикр билдиради. Далил учун Л. Қаюмовдан қўйидаги кўчирмани келтиради. У ёз-

⁶⁵ Мирвалиев С. Ўзбек романи. Т., 1969. 55-бет.

ган экан: Ҳамза «...ўзбек адабиёти тарихида романнинг биринчи намунасини, шу термин, шу давр, шу тушунчани биринчи марта» олиб кирган⁶⁶. Л. Қаюмов фикридан кейин С. Мирвалиевда ишонч пайдо бўлди ва у ўз номидан Ҳамза романлари хусусида фикр юритиб, уларни «том маънодаги реалистик роман» (таъкид бизники—М. Қ.) деб атайди.

Турғунлик даврларида Ҳамзани ҳимоя қилиш ташвиши яна ҳам ошди. Л. Қаюмов мақолаларидан бирида «...Ҳамза поэзия ва драматургияда мастер сифатида эътироф қилинаётган бўлса ҳам, прозамизнинг шаклланишидаги роли бутунлай инкор этиляпти. Абдулла Қодирийнинг бу соҳадаги хизмати юқорида кўтариляпти». Л. Қаюмовнинг бу фикрини умуман тушуниш қийин. Бундан атиги бир ярим йил олдин Л. Қаюмов бош муҳаррир сифатида «Ўзбекистон маданияти» газетасида Абдулла Қодирий хусусида ҳажм жиҳатдан чекланмаган, адибни қоралаш жиҳатдан чегараланмаган қатор мақолалар эълон қилди. Юқорида қайд қилганимиздек, бу мақолаларда адиб номига 1937 йилда айтилган қораловчи иборалар қарийб такрорланди. Шундай экан, у вақтларда Қодирийнинг хизмати юқори кўтарилаётгани ҳақида гап бўлиши мумкинми?

Кейинчалик Л. Қаюмов чет элдаги ўзбек адабиёти тарихини сохталаштирувчиларга жавоб бериб, Ҳамзани улардан ҳимоя қилишни ният қилади ва гапни яна ўша томон, Ҳамзани ўзбек романининг асосчиси эди, деган фикрни ўтказмоқчи бўлади.

Ет сохтакорларига жавоб бериш керак. Бу жиҳатдан Л. Қаюмов ҳақ. Бироқ фақат Ҳамзани ҳимоя қилиш бирёқламаликка олиб келишни Л. Қаюмов ҳисобга олмайди. Бундан ташқари мазкур кўчирманинг тагида Иzzат Султоннинг «Абдулла Қодирий — ўзбек реалистик прозасининг асосчиси» деган фикрини инкор қилиш билан ўзбек адабиётининг фақат битта асосчиси бор деган фикр борлиги сезилиб туради.

Бизнинг назаримизда Иzzат Султонов Абдулла Қодирий ижодини таърифлай туриб Ҳамзани камситишни хаёлига ҳам келтирмаган. Борини бор қилишни ўйлаган олим иккинчисини йўқ қилишни ўйламайди.

Л. Қаюмов, С. Мирвалиевларнинг бу ҳаракатларига асос бўлган тарихий ҳужжат бор. Ҳужжатлардан шу нарса кўринадики, 1956 йил октябрь ойининг охирида Иzzат Султон мақоласи эълон қилинган кун-

⁶⁶ Ўша китоб, ўша бет.

ларда «Ҳамза камситиляпти» деган шов-шув гаплар тарқалган бўлиши керак. Тахмин қилиш керакки, шу асосда 1956 йили 6 ноябрь куни Ўзбекистон Коммунистлар партияси Марказий Комитети бюросида Н. Муҳиддиновнинг «Абдулла Қодирийнинг адабий мероси» номли хати муҳокама қилинади. Бу хатда Абдулла Қодирий ижодига тегишли фазилатлар ва унинг асарларини эълон қилиш хусусидаги таклифлар айтилади. Шу билан баробар бу хатда қуйидаги жумлани ҳам ўқиймиз.

«Бироқ булар Абдулла Қодирийни ортиқча шуҳратлантириб юборишга, унга катта тарихий хизматлар тақиб қўйиш ярамайди» (мазкур хатнинг архивдан кўчирма нусхаси Иззат Султонов қўлида сақланмоқда) дейилган. Хатнинг бошқа бир жойида Абдулла Қодирийни ўзбек адабиётининг асосчиларидан бири деб айтиш мумкин эмаслиги қайд қилинади-да, қуйидаги жумла келтирилади:

«Менинг назаримда машҳур ўзбек ёзувчиси Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ижоди билан Абдулла Қодирий ижодини баробар қўйиш ҳам мумкин эмас».

Шунинг ўзидан маълум бўлиб турибдики, Ҳамзани «қўриқлаш», ўзбек адабиётидаги ҳамма ютуқларни фақат унинг номи билан боғлаш, бирор ижодкорни у билан баробар қўйиш мумкин эмаслиги ҳақидаги низомилар ўша пайтлардаёқ жиддий равишда кўтарилган ва бу масала билан махсус шуғулланишга тўғри келган.

Бугун айтиш керакки, Ҳамзанинг насрий асарлари анча ибтидоий шаклда эди. Ҳақиқий роман жанри талабларига эса жавоб берадиган даражада эмас эди. Улар ўзбек реалистик прозасининг туғилишидаги биринчи ва ибтидоий машқлар эди, холос. Ҳатто улар ҳикоя ва қиссаларнинг классик шакли талабларига ҳам жавоб беравермасди. Ҳамза у вақтларда ўз шеърлари ва «Заҳарли ҳаёт» номли драмаси билан маълум эди.

«Битта миллий адабиётнинг битта асосчиси бўлади. иккинчи бир ижодкор бу тушунчага сиғмайди». Мана «зарбдор» мунаққидлар «низоми». Демак, Ҳамза—ҳамма жанрлар ва кўпгина соҳалар асосчиси. У янги шеърятдан ташқари драма ва театр асосчиси, музыка ва педагогика, болалар адабиёти ва ҳажвиёт асосчиси...

Бу далиллар ҳамма соҳалардаги ютуқларни фақат Ҳамза номи билан боғлаб қўйиш, С. Мирвалиев, Л. Қаюмов сингари уни йўқ ҳужумлардан ҳимоя қи-

лавериш, Ҳамза қиёфасини меъдага тегадиган аҳволга олиб келиб қўйди.

Хўш, Ҳамзанинг хизмати нимада?

Ҳамзанинг ўзбек миллий адабиёти олдидаги хизматлари катта. Ҳа, у бу адабиётнинг асосчиларидан бири. Аниқроғи, у ташвиқий шеърятнинг асосчисидир, шу билан баробар бошқа жанрлар тараққиётига ҳам сезиларли ҳисса қўшган ижодкор. Ўзбек прозасининг асосчиси — Абдулла Қодирий. У ҳам адиб сифатида бошқа жанрлар тараққиётига—драма, ҳажвиёт тараққиётига сезиларли ҳисса қўшган ёзувчидир.

Абдулла Қодирийни ўзбек прозасининг асосчиси деган фикр фақат Иззат Султонов тан олган ҳақиқат эмас, унинг бутун туркий халқлар адабиёти тараққиётида ўрни катта. Мухтор Авезов, Б. Кербобоевлар уни устоз даражасида кўрганлар. Чингиз Айтматов ундан таъсирланганини тан олади. Чет эллик адабиётшунослар ҳам уни қадрлайдилар. 1989 йил 13 октябрда «Меҳробдан чаён» романининг 60 йиллиги нишонланди. Шу муносабат билан чақирилган йиғилишда англиялик ва америкалик меҳмонлар иштирок этишди. Ушанда профессор Илза Сиртаутас ўзбек тилида нутқ сўзлаб Абдулла Қодирийнинг биринчи ўзбек романи эканини таъкидлади ва у ҳақда узоқларда туриб фан номзоди (1977), кейин фан доктори (1979) деган илмий даража олиш учун диссертация ёзиб ҳимоя қилгани хусусида гапирди. Э. Олворт ҳам Қодирий ижодини юксак баҳолаган.

* * *

Ҳар бир классик ижодкорнинг ўз ўрни бор. У ўша ўз ўрни билан улуғдир. Андозавозлик даврлари ўтиб кетди. Яқинда эълон қилинган Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг Абдулла Қодирий туғилган куннинг 95 ва 100 йилликларини нишонлаш тўғрисидаги махсус қарори улуғ адиб, ўзига хос истисно эгаси Абдулла Қодирий ижодини ўрганиш ва қадрлашнинг янги босқичга кўтарилганидан дарак берди. Бу қарорни бошқача баҳолаш мумкин эмас. Рўйхатларда тузукроқ ўрин олмаган, расмий доираларда иккинчи даражали ёзувчи ҳисобланиб келган, бирор юбилей ўтказишга номуносиб ҳисобланган адиб эндиликда ўзбек адабиётининг йиринк классиги сифатида тан олинди. Бир классигимиз иккита бўлса, улар ёнига навбатдагиси қўшилса бунинг ҳеч айби йўқ. Ҳаётда ҳақиқат юзага чиқишидан улуғ иш йўқ.

1

МАФҚУРАВИЙ МУТЛОҚ ҲОКИМЛИКНИНГ ОХИРГИ УРИНИШЛАРИ

КПССнинг мутлоқ ҳокимлигини қўллаб-қувватлаб келган мафкурачилар 1982 йилда Тил ва адабиёт институтининг фаолияти ҳақидаги шаҳар партия комитетининг қароридан кейин ҳам тиниб-тинчимадилар. Тўғрироғи, бу қарорни улар мафкура талабига тўла жавоб бермайди деб ҳисобладилар. Шу сабабдан улар янги чора ва тадбир изладилар.

1984 йилда кутилмаганда Ўзбекистон КП Марказий Комитети беш томлик Ўзбек совет адабиёти тарихини яратиш хусусида махсус қарор қабул қилди. Таҳрир ҳайъати ва бош муҳаррир кутилган мақсадга мувофиқ равишда танланди. Бу вақтларда уч томлик Ўзбек совет адабиёти тарихи тайёр эди. Мазкур қарор эса ўша тайёр тарихни назаримизда зарур андозага солиш учун керак эди.

Адабиёт тарихини объектив яратиш тарафдорлари билан мафкуравий андозавозлар орасида баъзан сезиларли, баъзан юзага чиқа бермаган баҳслар рўй берарди. Булар кўпроқ ҳайъат йиғилишларида кўзга ташланарди. Маълум бир босқичга келганда бу ишга Москва олимлари ҳам аралашди. Оқибат шу бўлдики, 1985 йилнинг 25 февралда Ўзбекистон КП Марказий Комитетининг котибаси Р. Абдуллаева 34 кишидан иборат адабиёт тарихига алоқадор тадқиқотчи, ёзувчи, тарихчи ва файласуфларни йиғиб мажлис ўтказди. Йиғилишда қўйилган асосий масала Ўзбек совет адабиёти тарихи биринчи жилдининг қисмати эди. Тўғрироғи унда Чўлпон ва Фитратларнинг ёритилиш масаласи бўлди. Мажлисида Шарқ адабиёти тадқиқотчиларидан бири проф. З. С. Кедрина қатнашди.

Мажлис аҳлининг аксарияти ўз фикр-мулоҳазалари билан чиқдилар. Сўзга чиққанларни шартли равишда уч гуруҳга ажратиш мумкин. Биринчиси бетарафлар, иккинчиси қатағон қилинган Чўлпон ва Фитратларни қайта тиклаш ва уларнинг ижодларини объектив равишда ўрганиш тарафдорлари. З. С. Кедрина, Озод Шарафиддинов, Эркин Каримовлар қизғин нутқ сўзладилар. Мазкур сатрнинг муаллифи жилдни тайёрлаётган институтнинг раҳбари ва шаҳар партия комитети томонидан қораланган айбдор сифатида ҳал қилувчи овоздан маҳрум эди. Учинчиси қатағон қилиш мафкура тарафдорлари бўлиб бу йиғилишда ўзларининг эски андоза-

возлик қарашларини очикдан-очик изҳор қилдилар. Гапни кўп чўзмаслик учун мажлис стенограммасидан уларнинг қуйидаги жумла ва ибораларини келтириш билан чекланиш маъқул кўринади:

Комил Яшин — у (Чўлпон — М. Қ) миллий буржуазия вакили. У миллий буржуа демократик давлат тузмоқчи эди. У босмачиларни ботирлар деб атарди (ҳақиқатни айтган эканда.— М. Қ.). У (Фитрат — М. Қ.) Туркистондаги контрреволюцион уюшманинг йирик раҳбарларидан бири эди (66—67-бетлар).

Хафиз Абдусаматов — Нега унда (Чўлпонда — М. Қ.) доимо — «кеча», у ҳечам «кундузни» кўролмайди. (Кундуз ўзи қаерда эди? — М. Қ.) Ахир у миллатчиликни тасвирлаган. Улар иккови ҳам (Чўлпон ва Фитрат — М. Қ.) буржуа қарашларида бўлган (72а—74-бетлар).

Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитратлар ҳақида Ж. Шарифий, Олим Шарафиддинов мақолаларида ва Комил Яшиннинг Ёзувчилар уюшмаси пленумида (1937 йил, сентябрь) қилинган маърузасида ҳам худди шу хилдаги жумлалар ишлатилган эди. Шу ибора ва жумлалар туфайли адабиётимиз бу классиклардан ва уларнинг меросидан ажралган эди. Кўряпсизки қайта қуриш шабадалари кескин эсаётган пайтда ҳам «эски ҳаммом, эски тос».

Ҳ. Абдусаматов А. Навоий номидаги адабиёт институтида нутқ сўзлаб (4 март, 1992 йил) Н. Муҳиддиновнинг эсдаликларини ўқигани ва унда 1937 йилларда У. Юсупов қатағонга дуч келганлардан бирортасини асраб қололмагани, ҳатто Сталин А. Икромовни Бериядан ҳимоя қилолмаганини қайд қилди. Ҳ. Абдусаматов бу фикрларни А. Қодирий, Чўлпон, Фитратларга қарши айтган бўхтонларини оқлаш учун ишлатгани сезилиб турарди.

Қизиқ, Ҳ. Абдусаматов мазкур классикларга нисбатан ўзининг қораловчи фикрларини 70—80-йилларда айтади. Маълумки, бу йилларда Абдулла Қодирий ўзбек классиклари қаторига қайтарилиб, Чўлпон ва Фитратларни тиклаш учун жиддий ҳаракатлар олиб борилаётган давр эди. Шундай экан, якка ҳоким сифатида Сталинни эслатиш, аллақачон фош қилиниб, тегишли жазосини олган Берияни пеш қилиш, сиёсат саҳнасидан тушиб кетган У. Юсуповни дастак қилишнинг нима ҳолати бор экан?!

Р. Абдуллаева мажлис қилган 1985 йил қаёқда-ю, қатағон қирғини рўй берган 1937 йил қаёқда?! Чўкаётган одам хасга ҳам ёпишармиш!

Чўлпон ва Фитрат ҳақида биринчи жилд материалини тайёрлаган Ҳомил Ёқубов асосан битта фикрни, яъни бу ижодкорларни ўрганганда социалистик реализм принциплари асосида ёндашиш шартдир,— деган хулосаларини қайд қилди. Адабиётда ҳоким мафкуранинг негизи бўлган социалистик реализмни пеш қилиш, К. Яшин, Ҳ. Абдусаматовларнинг бўҳтонларини қувватлашдан бошқа нарса эмас эди. Ахир соцреализм дастаги оқлангандан кейин ҳам Абдулла Қодирийни уриб-янчиш қуроли бўлди-ку!

Р. Абдуллаева бошчилигидаги бу йиғилишнинг маъноси фақат Чўлпон ва Фитратларгагина бориб тақалмайди. Улар миллатчи буржуазия вакиллари бўладиган бўлса шнорвоз, қизилсўз Ҳамзанинг ижоди янада кўкларга кўтарилиши, Абдулла Қодирий асарларидаги инсонпарварлик хусусиятларнинг шубҳа остига олиниши турган гап эди. Шу хилдаги шубҳалар ўша мажлисни олиб борган Р. Абдуллаеванинг сўзларидаёқ мавжуд эди. Булар ҳаммаси шуни кўрсатадики, адабиёт ва санъатимиздаги мафкуравий андозавозлик ўта яшовчан, баъзан очикдан-очик ўзини кўрсатса, баъзи ҳолларда ўзини қат-қат парда остига олади. Демак, биз ҳали ҳам огоҳ бўлишимиз керак.

МУНДАРИЖА

Биринчи ўзбек романига субъектив қарашлар.	3
Абдулла Қодирий ҳақидаги ҳақиқат	27
Адибнинг оқланишига оид хилма-хил нуқтаи назар	27
Муқимий баландми ёки Қодирий?!	46
Давр мафкураси ва адиб қисмати	55
Бадиниятни қадрлаш йўлидаги тебранишлар	66
Ҳамза ва Қодирий ёхуд бири ҳисобига иккинчисини камситишга уринишлар.	80
Мафкуравий мутлоқ ҳокимликнинг охириги уринишлари.	93

Матякуб Қошчанов

ПРАВДА О КАДЫРИ

На узбекском языке
Ташкент, «Фан»

Ўзбекистон Республикаси ФА илмий-оммабон адабиётлар таҳрир ҳайъати томонидан нашрга тасдиқланган

Муҳаррир *Н. Қосимова*
Мусаввир *А. Баҳромов*
Техмуҳаррир *Н. Абдурахмонова*
Корректор *С. Зокирова*

ИБ № 5951

Теришга берилди 12.12.91. Босишга рухсат этилди 19.03.92. Қороз бичими 84×108^{1/2}. Босмаҳона қоғози № 1. Адабий гарнитура. Юқори босма. Шартли босма т. 5.04. Ҳисоб-нашриёт т. 4.8. 5190 нуска. Буюртма: 30. Баҳоси 6 с.

ЎЗР ФА «Фан» нашриёти: 700047. Тошкент, Гоголь кўчаси, 70.
ЎЗР ФА «Фан» нашриётининг босмаҳонаси: 700170. Тошкент, М. Горький шоҳ кўчаси, 79.